

Видавництво Товариства „Просьвіта“ у Львові.

З ПОДОРОЖІ ПО ШВАЙЦАРІЇ.

(На господарські теми).

Написав

МИКОЛА ТВОРИДЛО.

Видавництво Товариства „Просьвіта“ у Львові.

З ПОДОРОЖІ ПО ШВАЙЦАРІЇ.

(На господарські теми).

Написав

МИКОЛА ТВОРИДЛО.

Коштом і заходом Товариства Просьвіта.

У ЛЬВОВІ, 1912.

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

Чим принадна Швайцария та пощо туди люди їдуть ?

Хто не чув ще про Альпи, сі височезні, неботичні гори, котрих верхи покриті відвічним снігом? Далеко висші вони ніж наші любі гори Карпати, широко і далеко розтяглись вони. Своім простором обняли богато країв. На сході заняли вони краї австрійські аж по сам Відень, на полудни засягнули північні околиці Італії, на захід сягають аж до французької держави, а на північ до німецької. По середині лежить держава, що звесь Швайцария; ціла вона схована в горах наче в клітці. Швайцария найбільш гориста і найвисше положена держава.

І хто-ж не чув про чудові швайцарські околиці, про гарні долини, поперетинані прудкими потоками та ріками? Кого не приманює та велика скількість глибоченних, богатих рибою гірських озер? Тож не диво, що природною красою так щедро вивінована Швайцария стягає до себе рік річно, в кожній порі року, сотки тисячів чужинців на відпочинок по цілорічних трудах. Та не лиш задля того стягають ся сюди зі всіх сторін світа. Богато-богато їде туди на науку, бо й є чого вчитись. Кождий найде тут щось нового, будь він учений філософ, природник чи рільник.

А вже рільник може тут побачити найбільше такого, чого у себе не знайде. Хтож з рільників не чув ще про славні сіментальські корови, хто не знає славного швайцарського сира, кому не відомі швайцарські кози? Тож кожного рільника тягне також там поїхати, щоб побачити на власні очі то, про що пишуть в книжках.

І багато селян, котрим близша туди дорога, їде туди, щоб приглянути ся господарці. Однак не кождий може там поїхати, бо далека то сторона, та дорога подорож.

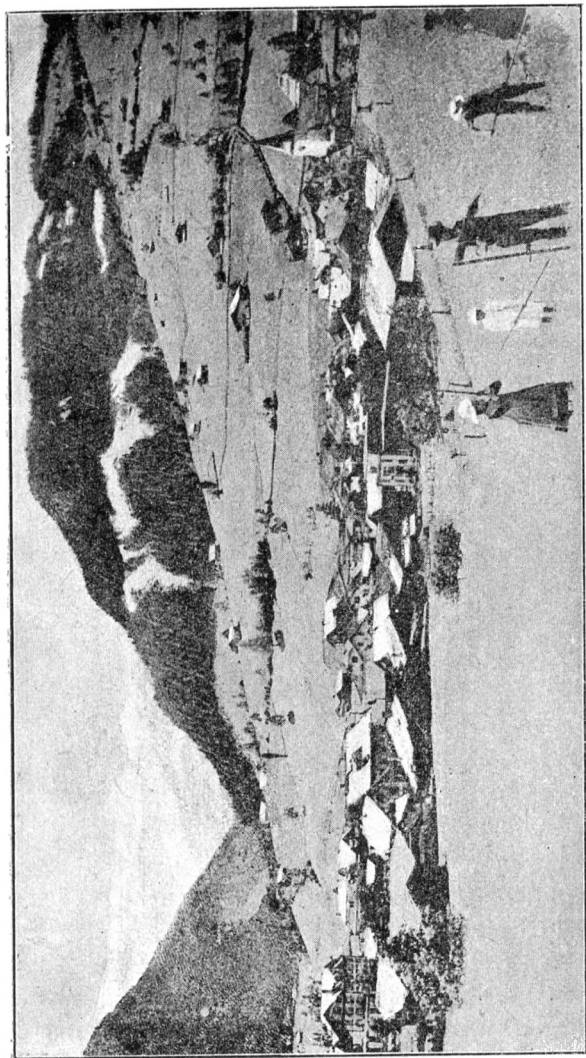
Щоби хоч в части заспокоїти цікавість читачів, опишу в сій книжочці свою подорож по Швайцарії та розкажу усе, що бачив і чого навчив ся, а чей воно принесе, хочби і невелику користь нашому народови.

Який лад завели у себе Швайцарці?

Їхати в чужий край, а не знати про него нічого наперед, виглядало би так само, як би рільник йшов орати в поле, та не взяв зі собою плуга, а глядав в поли, чи хто не позичить. Тож заки пустив ся я в дорогу, прочитав не одну книжку про Швайцарию.

І от що довідав ся я про той дивний край.

Швайцария се невеличкий край, от як би наша східна Галичина, а мешканців там стілько, як Русинів в Галичині, себто понад три і пів міліона. А заселюють той малий простір землі і Німці, і Французи, і Італійці, та трохи Жидів. А всі називають себе не інакше, як Швайцарцями, або швайцарським народом.

Альпійські околиці.

Сей невеличкий швайцарський нарід потрафив завдяки своїм силам, витривалости в борбі за свою дорогу вітчину, та завдяки неприступним горам, що є знаменитою твердиною проти ворогів, здобути собі незалежність. Довгими віками боролись вони за свободу, але вкінці її здобули.

Нема в них тепер ні короля, ні цїсаря ані князя, нема вельможної шляхти, є лиш нарід незалежний від нікого. Мудрий та просвічений се нарід, любить свою вітчину, любить свою здобуту тяжкою працею та дорого оплачену і освячену кровію предків свободу. Мирлюбивий він та спокійний. Але горе ворогови, що важивби ся напасти на вітчину, відобрати свободу, або хочби чим небудь зневажити.

Сам нарід є своїм паном. Кождий тут рівний перед правом, багатий чи бідак, так той, що скінчив високі школи, як селянин, чи робітник. Нема тут неписьменних.

Нарід кермує сам собою. Установляє на зборах потрібні закони і постанови; вибирає президента-керманича та міністрів-помічників, установляє суди, накладає сам на себе податки, потрібні на будову публичних шкіл, залізниць, гостинців, на піднесенє рільництва, на оплату урядників та військо. Тай військо тут не таке, як всюди. Кождий Швайцарець готов стати в обороні своєї вітчизни з оружем в руках і вже від дитинних літ вчить ся обходити з оружем. Тож нема тут сталого війська, бо нарід знає, що се для него не потрібний тягар. За то кождий молодець йде на кілька тижнів на військові вправи, підвчить ся військових наук, та вертає домів до звичайних своїх занять. При відході дістає військовий одяг та оруже, бо обходитись з ним не сміє забути.

Так виглядає швейцарська республіка (такий устрій державний називається республіканським).

Та годі тут про все широко писати, тим більше, що і не головна се моя ціль.

Перші кроки по швейцарській землі.

Я пустив ся в дорогу. Два дні і дві ночі треба було їхати залізницею все на захід, аж вкінці заїхав до границь Швейцарії. Ще хвилька, ще потребують граничні урядники переглянути, що везу зі собою, і я вже на швейцарській землі. Зубата залізниця везе все під гору, поміж ярами та вертепами до місточка Апенцель. Перед очима пробігають мальовничі гірські села та місточка, порозкидані по горах величаві селянські хати. Нема тут наших похилених зі старости, курних гірських хат, забулись брудні наші місточка.

Ми вже в Апенцель. Гарне, хоч невеличке місточко. Се головне місто кантону тої самої назви. Кантон се щось так, як у нас повіт. Усіх кантонів є в Швейцарії 25, а кожний з них цілком незалежний наче окрема держава. Всі кантони, злучені разом, творять швейцарський союз, республіку. До союзу належить і невеличкий кантон Апенцель. Давно ще колись сварились тут католики з протестантами о се, чия віра лучша. Вкінці дійшли розумного кінця. Поділились на дві цілком від себе незалежні часті: Апенцель католицький і протестантський, тай живуть тепер в найліпшій згоді.

Я заїхав до католицького Апенцель. Недовго прийшлося блукати, хоч між чужими. В публичнім бюрі, що даром подає всякі інформації, довідав ся я, що провідником рільничого товариства, а заразом

головою кантональної рільничої організації є селянин п. Манцер.

Він — кажуть мені — мешкає в селі Гонтен, зателефонуйте до него, чи є дома.

Ну і добрий селянин, думаю собі, коли до него телефон йде. Телефоную, та довідаюсь, що справді нема дома, буде аж завтра, в неділю.

На другий день скоро світ, вибрав ся я в дорогу. Прийшов в село, шукаю палати п. Манцера, а мені вказують таку, як і всі інші, деревляну хлопську хату. Входжу до середини. Хата, хоч деревляна, та гарна, аж любо подивитись. Пан Манцер повитав мене наче свого давного знакомого. Рад він, що може мені в дечім послужити. Роботи днесь нема ні в газдівстві ні в уряді, тож все гаразд складаєсь. Ми зачали розмову про господарку.

Як і з чого живють в горах селяни ?

— Чому у вас село не в купі, а так порозкидані газдівства осібняком по всім усюдам ? — питаю.

— Колись — я ще памятаю — хати в селі були разом в купі. Та побачили люди, що воно лучше розселитись дальше, тай поволи будувались осібняком, так що днесь село розкинене. Лучше воно тому, що кождий має довкола свого обійстя городець, пасовиско та сїножать. Через те і робота спірнійша, бо все близько, і допильнувати мож скорше, ба і сусіди не можуть собі так легко шкоди робити, як се було давнійше. Вкінци також і від огню безпечнійше.

У нас не побачите ніякого збіжа ні управи рілі, навіть городовини при хаті обмаль, бо, як бачите, наша

країна положена дуже високо, літо через те коротке, нічо не дозріє, хиба трава. Навіть садовина не конче удавала ся. Але ми наважились овочеві дерева таки розмножити. Колись не було в нас ні одної щепи, та стараня були лиш доривочні, без пляну. Але ми взялись на спосіб. Вже від 25 літ роздаєм щепи дітям, що кінчать народну школу, на памятку. Кождий ученик має сам дерево защепити, та плекати. Богато дерев всихало, але ті, що принялись, суть так гарні, як рідко. І ось так розвели ми сади, та маєм з того гарний дохід.

І дійсно видко всюди овочеві дерева: у кожного газди, при дорогах, на межах і границях. А в нас? Земля гарна, під сади пригожа, а прецінь така недовстача овочів, а передовсім добрих. І продати нема що, ба і для себе нема, бо ще зеленим обірвуть діти. Тимчасом овочі спроваджуєсь до нас з чужих країв. Коли-б так було більше добре удержуваних садів, то сталоби для дітей, ніхто не лізби в чуже, бо мавби своє, та і дохід бувби не аби який.

— Тай пчільництво у нас гарно йде — перервав мої думки ввічливий господар. Майже кождий газда залюблений в пасіці. Нема лучшого цвіту для пчіл на мід, як в горах.

Але головним нашим занятєм в господарстві є годівля худоби. Корови, кози та свині се ціле газдівство. В літі маємо для них зелену траву по горах, в зимі сіна і купований корм, як отруби, макухи, та все проче потрібне. Кождий газда обчислить собі, кільки потребує на зиму паші, а відтак всі разом замовляють собі спільно, та спроваджують. Спільно спроваджувати є найвигіднійше, бо тоді одержуєсь таньше товар, перевіз танший, не даєсь зарібку посередникам, а кожда велика фабрика дає письменну запоруку, що товар

дійсно добрий. Справу закупна віддаєсь одному чоловікови, або спілці, а тоді не потребує кождий з осібна ходити, купувати, торгуватись, тратити час.

Тай для себе самих мусимо купувати крім мяса та молока всю майже поживу, як муку, бараболі і т. п. За то продаємо за границу худобу, корови, кози, виробляємо та розпродуємо по цілім світі сир. І се дає нам такий дохід, що не лиш вижиємо, але ще й добре жиємо. Впрочім в кождім місци найдуть ся ріжні жерела доходу, тай в нас вони є.

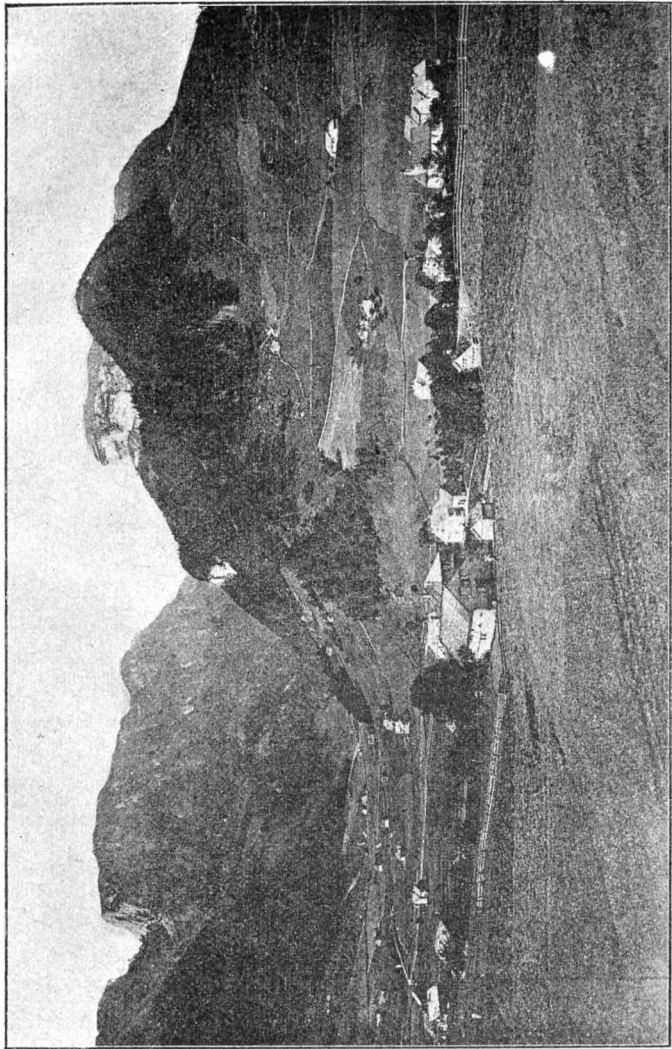
— А які приміром? — питаю зацікавлений.

— А от хочби готелярство т. зв. гостинний промисл. До нас заїзджає багато чужинців. Коли-б не було вигідних гостинниць та доброго харчу, вони і не показали би ся до нас, хоч як гарні наші околиці. Але наші люди дбають про їх вигоду та на сїм сами добре заробляють. Се можна бачити всюди, і то не лиш на долах, в приступних околицях, але і на самих вершках гір найде ся красний готель на нічліг, та обід чи вечера.

І дійсно говорив він правду. На кождім кроці можна було о сїм переконатись. От — думаю — як люди вміють жити. А в нас, де не подивитись, склепи по селах та містах в чужих руках, гостинниці, шинки та коршми також, тай нігде нічого порядного не дістанеш зїсти. А вже в наших Карпатах нераз ні хліба, ні молока, ні нічлігу не найдеш, а як найдеш, то таке брудне, що і відхочесь вдруге туди вибиратись. І чиби не могли і наші люди сим також занятись, чи не мали би зарібку, чи не приїзджало би більше літників в наші гори?

Але мій господар розговорив ся на добре.

— В нас — каже — ніхто не дармує. Жінки витворили одну дуже важну галузь доходу: гафти та вишивки. Кожда жінка вміє і працює над сим. Єсть

Швайцарське село в кантоні — Апенцель.

і школа для вишивання, котру кінчить майже кожда дівчина. Се великий та важний наш домашний промисл. Не легка се робота та штучна, але зато дуже поплатна. Вироби сі йдуть по цілім світі, а найбільш до Туреччини.

Як дійшли селяни до лучшої породи коров, та як їх плекають?

— Але, як кажете, найважнійшою галузю господарства у вас годівля худоби. Скажіть, як дійшли ви до такої гарної раси?

— Річ справді цікава. Я сам памятаю, яка була вона колись нужденна. Ні стайні порядної не було для неї, ні паші, а вона сама спаршивіла.

От цілком щось як у нас — думаю — та слухаю дальше.

— Пробували ми ріжно поправити расу, то одинцем, то гуртом. Купували худобу з чужих країв, платили великі гроші, та мимо того не йшло. Вкінці поставили ми не плекати гірших телят, або телят від гірших коров до розплоду, лиш на заріз. За то найлучші телята чи корови рішили не продавати поза село, лиш між своїх. Так поступаючи, ми дійшли з літами до того, що виплекали собі своїх знаменитих бугаїв та добірні корови таки з колишних своїх нездар. Довгі літа нам се не йшло. Передовсім перешкаджало погане живленє і обходженє, та погано уладжені стайні. Поволи і се ми усували, вчились то з книжок, то одні від других. Дуже богато помагали нам своєю помічю та радами наші рільничі товариства. Вони то взяли в свої руки дальшу поправу краєвої породи і че-

рез плянову роботу довели до того, що з літами втворювали осібні швайцарські раси. Таких рас є тепер в цілій Швайцарії дві: одна брунатна, менша та молочнійша — Швици, друга сіментальська біла, з великими ясно-червоними плямами, трохи більша і сильнійша, добра і до роботи і на мясо тай на молоко.

Корова в нас не сміє зазнавати ні голоду ні холоду, бо коли її зле жиєсь, то нам також не добре. Даємо ми її все добру пашу в літі чи в зимі, теплу, чисту, суху, ясну, здорову стайню, ходимо коло неї чисто, тож і не диво, що вона нам все відплатить з порядним процентом, а чужинці дуже радо купують їх на вихів, та платять добрі гроші.

Найбільш однак дбаємо ми про порядне виплеканє телят, бо яке виховаєш за молоду, таким будеш його мати як постарієсь. Давнійше не дуже про се дбали, от пускали теля до корови тай не піклувались більше. Теля могло напитись молока нераз за богато, то знов за мало, жило неправильно і як не хорувало, то принайменше не розвивалось належито. Неправильно і недокладно здоювана телятем корова тратила молоко, запускалась. Тепер вже сего ніхто так не практикує. Телята вже від самого початку кормить ся з руки. Через се і корови видноєсь докладно і в означених годинах. Через те дають вони більше і товстійше молоко. Телятам знов даєсь молоко також лиш в означених годинах, 3 рази денно, і в означеній після віку і росту скількості, дбати треба лиш, щоби було так тепле як від корови: свіже і чисте, в чистих випарених начинях.

— А як довго годуєте теля молоком? — питаю.

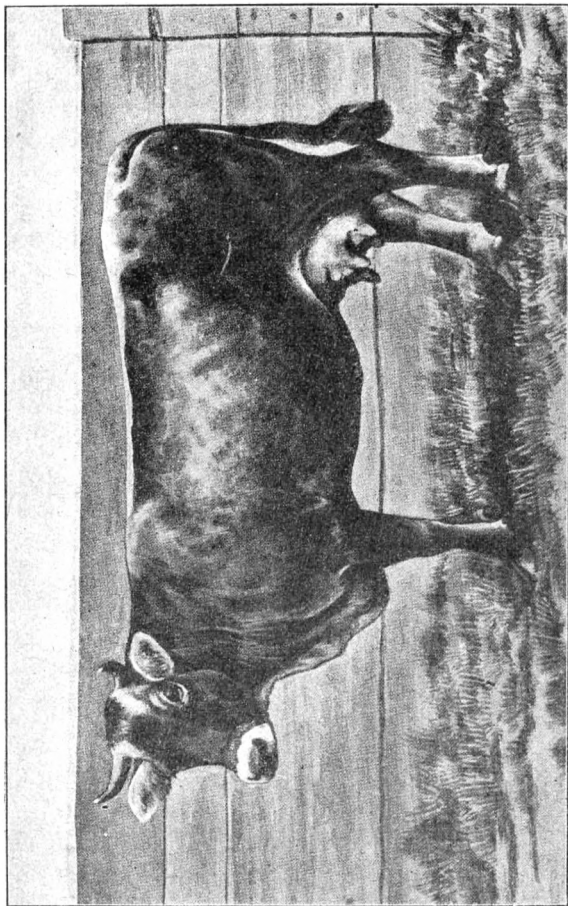
— Пересічно два місяці. В першій місяці даєсь повне молоко, прибільшаючи поволи його скількість.

так, що коли теля діставало в першім дни місяця 5 літрів, то в посліднім даємо йому вже около 14. Відтак заступаєсь поволи повне молоко худим, додаючи його по літрі на місце відібраної літри повного, а за то досипуєсь трохи товченого льняного сімени або змеленого вівса, а при тім вже в третім тижни причуєсь до їди гарного сіна, макухів, та інших додатків; щораз частійше випускаєсь на добру траву, поки цілком не урвєсь молоко, а молодник йде вже тоді на гірську траву, на воздух.

Ходіть, ще оглянете мої стайні. Не найлучші вони, бо вже старі, але і такі варто побачити — хвалився господар і потяг мене за собою.

Обійсте швайцарського селянина.

Приходимо до стайні. Чисто, аж приємно подивитись. Се відділ для коров. Стоїть лиш дві дома, бо решта далеко, на полонинах. Підлога виложена цементом, навіз викидаєсь що дня. Бетоновий жолоб уставлений так, що корова положившись, може сперти на нїм голову. Для кожної штуки осібна переділка в жолобі; при нїм водопій. Корова так навчена, що сама собі піднесе вічко, напєсь до схочу, а тоді кляпа сама спадає та накриє воду. Дуже се вигідне, а ще добре тому, що вода в найбільший мороз не за зимна. Місце для постою коров є трохи висше ніж хідник, по під стїну. Хідник відділений від постою рівцем, котрим спливає гноївка до збудованого на ту ціль замкненого збірника з помпою на вні стайні при гноївни. Гноївня вицементована також в гллуб на пів метра, на підвисшенім місци, щоб не затїкала дощівка. Гній скро-

Корова раси Швиц.

плюєсь від часу до часу гноївкою, щоб занадто не висох. Перед сонцем охоронюють гноївню тїнисті дерева. Стайня ясна, з отвираючими ся високо уміщеними вікнами, простора. Не найдеш тут сих мух, що то в нас не лиш в стайни але і в хатї аж роять ся і не лиш докучають немилосерно, але ще до того розносять ріжні хоробливі заразки. Стайня висока, бо звісно, що лиш в високїй стайни є свіжий воздух, та рівномїрна теплота. В низкїй стайни в лїтї душно і горячо, а в зимї отвориш дверї на хвильку, то в мить так визимнїє, що худоба мусить перестуджуватись. В стели поведенї тут рури, що мають допроваджувати свіжий воздух, а відпроваджувати зіпсутий.

В сїй хвили випроваджує донька п. Манцера корову. Штука гарна, одностайної брунатної барви.

П. Манцер витягає нотес з кишенї і читає: „Корова ч. 25, Кляра, лїт 6, на виставї одержала другу нагороду в квотї 75 кор., по бикови Дїямант ч. 12 і коровї Сїлезія ч. 8. В минувшїм роцї дала молока 3770 л., значить ся, пересїчно на день, вчисляючи і дни, в котрих була запущена (зовсїм недоїлась) — $10\frac{1}{3}$ л. Заплїднена дня 7/IX 1910, значить ся, теля прийде на свїт около і т. д.“

Слухаю і дивуюсь, з якою точностию сей селянин провадить записки про свою корову.

— Чи всї корови так записуєте? — питаю.

— Розумїєсь, що всї, бо лиш тодї знаю, що посїдаю, а що можу мати. Родовїд своєї худоби веду вже від 15 лїт і про всїх предкїв нинїшних коров можу вїдразу довідатись. В нас майже кождий газда робить собї такі обчисленя, бо се дуже практичне. От примїром знаючи, кїлько котра корова давала молока давнїйше, можу вже наперед судити кїлько будуть давати її дїти. Інак-

шими словами знаю вже наперед, котру корову виплатити ся годувати, а котру ні. Як рід корови добрий, то і вона добра, тай потомство буде таке. Обчислю собі вартість потрібної паші для виживлення і вартість молока, тай знаю, який зиск приносить мені одна корова.

Ми всі рільники лучимось в одну спілку годівляну, удержуємо расових бугаїв на спільний кошт, спроваджуємо лучші ялівки до розплоду і т. д. От ходім до сусіда, який тримає бугаїв.

Пішли ми.

На стайни три гарні бугаї, одної масти, однакового росту, сильно збудовані, жваві, веселі. Два з них виплекані в тім самім селі, а третій куплений на виставі і коштує 6000 кор.

— І Ви не вагали ся такі суми платити?

— За добру штуку можна і більше заплатити, бо се певно добре виплатить ся.

Раджу Вам оглянути нашу худобу в полонинах; днесь вже за пізно, бо то не близько, але завтра не забудьте се зробити. Тепер ходім ще до одного газди, де довідаєте ся знов щось цікавого для себе.

Оглянувши по дорозі ще кілька господарств, з яких одно гарнійше від другого, задержали ся ми довше на обійстю господаря, який веде зародові книги для худоби тих рільників, що належать до годівельної спілки.

Закон про годівлю худоби. Годівельна спілка, зародові книги та вистави.

Господар прийняв нас дуже радо; витяг зародові книги худоби, власність годівельної спілки, щось ніби книги метрикальні і почав розказувати:

— Чули Ви вже — сподіюсь — як то ми самі на свою руку взялись до поправи раси худоби, та кілько літ над сим намучились. Чулисьте певно, як відтак взялись до роботи господарські товариства та приватні і державні рільничі інституції. Упьяновану вже з гори роботу розширено на цілий край. На жадане товариств та рільничих інституцій як і самих рільників ухвалено дуже корисні для сеї роботи закони, котріби зобов'язували людей в цілі піднесеня годівлі худоби та запевнювали поміч. Держава ухвалила на се ріжні субвенції.

— Скажіть, ласкаво, який се був плян, та як держава і товариства його використовують?

— Нічо дивного. Все просте, звичайне. Звісно, ходило о се, як дійти до доброї рентовної раси. Ріжні приміри можна було найти вже в поодиноких селах чи кантонах. Збираючи всі дані, звернули центральні інституції на три річи увагу:

1) Ціль, до котрої треба стреміти в витворі доброї раси.

2) Спосіб переведеня сеї ціли.

3) Значіне закона, нормуючого напрям плеканя.

Щоби витичити собі добру ціль, взяли під увагу се, що в нас потрібна худоба, котра відзначала би ся молочностию, силою до запрягу та скорим розвоєм і здоровлєм.

Ціна набілу підносить ся на великих ринках дуже сильно, відчуваєсь запотребованє мяса, а господар потребує коров до запрягу, бо кінь, передовсім в малім господарстві, зовсім не оплачуєсь. Однак господар, хочачи вволити всім тром вимогам, не може плекати три роди рогатої худоби, коли годен заледво кілька коров удержати. Тому наша худоба повинна мати прикмети злучені. Вона має бути молочна,

сильно костиста, а при тім пригожа до тученя. Попри се мали ми ще одну ціль: довести плеканє худоби до тої степені, щоби наша раса перевисшала всі інші, а через се, щоби здобула собі першеньство на всіх заграничних ринках, яко розплодова худоба, бож плеканє худоби се найважнійше жерело наших доходів.

Легко було дійти до цілі, бо підготованє вже було. Взялись отже до роботи. Поза наукою та агітациєю в школах, на господарських курсах, зборах, в часописях, словом всюди, де лиць можна було, пішла властива практична робота в годівельних спілках, котрих число зростало з року на рік так, що обняло майже всі села.

Але все таки найлучша робота була би порозривана і не довела би до цілі, коли би не закон, обов'язуючий всіх, що зрозуміли його вагу та значіне і згодились на него.

І годівляні спілки доказали сего, що при унормованім законом годівельнім напрямі витворились в нас лиш дві раси, але такі, що днесь можемо повеличатись ними в цілій Европі, а що більше, вивіз худоби т. зв. зародової творить одну з найбільших галузий доходу цілої держави.

— Цікаво, як виглядає сей закон та які його головні постанови? — питаю.

— Коли вже о тім бесіда, то в коротці розкажу і се — сказав балакливий господар — і почав оповідати дальше:

— Найважнійше, то се, що сей закон заводить одноцільність і пляновість в годівельній роботі; дає товчок, нормує грошеву підмогу на удержуванє людий, призначених для оцінки і контролі спілок, для почуеня в веденю зародових книг, та розумного і пля-

нового уладжування вистав ; подає приписи, після яких має відбуватись преміованє, а також забезпечує на се все фонди.

Суть навіть приписи, яких має придержуватись кождий член спілки при доборі і при кормленю худоби, при ставленю будинків, при веденю зародових книг і т. д. Хто хоче, може їх не придержуватись, може плекати худобу в иншім напрямі, бо в Швайцарії свобода, але тоді тратить право до вистав на худобу, до нагород, тоді в слід за тим не може так добре продати худоби як сей, що придержуєсь приписів і котрого кожда корова має метрику, а єї добрі прикмети гарантує не лиш її вигляд, але записана в книгах урядових єї мати, бабка, прабабка і т. д., а також контрольна комісія, що перевела поміри і пунктації сеї штуки.

— Ви згадали про вистави ; скажіть ще, як і де вони відбуваюють ся?

— Після закона вистави на худобу можуть бути для села, кантону або для цілої держави. На такі вистави приїжджають різні купці, навіть з заграниці, та платять великі суми. Я сам бачив, як за бугая плачено 15.000 кор. Кождий може свою худобу давати на виставу. Найлучші штуки одержують нагороду, що оплачує кантон чи край. Кождий отже, хто хоче одержати нагороду чи то грошеву чи медаль, чи виробити собі добру славу, що в него є на продаж найлучші штуки, мусить доставити на виставу штуки узнової всіми раси, та мусить виказатись, що веде реєстр, або метрику. Корови, що записані в реєстрі годівляної спілки, мають першеньство. Узнані за найлучші одержують нагороду першої, другої, чи третьої кляси. Штука, яка одержала нагороду, приносить честь не лиш властителеви, але

Корова „Барон“, в віці 3 літ. Фотографована в місяць по породі бичків-близнюків, з котрих один „Діамант“, в віці 2 $\frac{1}{2}$ літ знов був фотографований (гл. стор. 25). Корова нагороджена I-ю премією на швайц. господ. виставі в Фра-венфельд 1903 р. і на міжн. виставі в Майянд 1906 р.

і спілці. Ось наш куплений бугай одержав на великій виставі в Ціріху першу нагороду.

— До когож належить оцінка?

— В різних кантонах буває ріжно. Звичайно становлять оціночну комісію державні урядники або люди, котрим рільнича рада державна надасть се право. Одні і другі мусять бути з фаху агрономами.

— А що бересь під увагу при оцінюваню?

— Передовсім здібність переливання своїх прикмет на потомство, відтак регулярність вимаганої будови, прикмети даної штуки, як молочність, силу чи тучність, відтак вік, здоровле і т. д. Словом все, що свідчило би про користь або некористь її для людей.

Кожда спілка має знов спеціальну комісію, яка оцінює кожду штуку. Дієсь воно в сей спосіб, що кождий господар, член спілки, дає знати книговодцєви, (тут ним є я), що в него від тої а тої корови, того а того дня вродилось теля. Се записуєсь в книги. Коли по якімсь часі комісія узнала теля непридатним до дальшого плеканя, то господар мусить його продати або виступити зі спілки. Здорове, гарне теля дістає на ріжках свій знак в доказ того, що єсть добре, а в книзі записуєсь то само. Тим здобуває воно собі право на будучу виставу. Деякі спілки мають постанову, що найлучші штуки не можна продавати поза село, а держава знов заказує продавати найлучші штуки за границу. Всіх тих приписів слухають рільники, бо они їх самі установили.

Час минав серед розговорів скоро. Пізно в ночи розійшли ся ми. Якісь болючі думки роїлись по моїй голові. Тут в сій убогій країні бачу богацтво, а в нас на славнім богатім Поділю, на розкішних надрічних доли-

нах, чи в Карпатах — біда, нужда. І хто-ж сему винен? Чи не ми самі? Подивім ся на наші стайні на долах. Низкі та похилі вони, в літї ще яко тако, а в зимі то вже чисте нещастє. Гній замерзне як камінь, стїнами віють вітри, корова, живлена соломою, голодує. А які то стайні в горах? Нераз на пів метра понад землю йде підлога, а під нею вільний простір для снігу.

Або чи хто дбає про добре переховуванє навозів, про гноївні? Гноївка звичайно втікає ривцем на дорогу чи в ріку, та замість приносити користь, затроює воду. Яка праця, які стараня, така і нагорода. І дуже марна в нас ся нагорода, бо коли швайцарська середно добра корова потрафить дати через рік 3500 літрів молока, то наша дає заледво 500—600, а вже дуже добра ся штука, яка дає 1000—1200 л. І чи виплатить ся се плеканє, ся паша, котру наша корова зість? Певно, що ні.

А вже про якусь поправу чи добір лучшої худоби, про зародові книги, нічо й говорити.

Се все здають ся на перший погляд річи маловартні; а от через такі дрібнички люди доходять до добробиту, а в нас до біди. Йдуть і в нас на піднесенє рільництва субвенції, навіть досить великі, та щож коли селянин з них не вміє користати. Нема в нас годівляних спілок, не уряджуєсь вистав, не чув ніхто про зародові книги, а ось тут бачимо, яку вони мають вартість. Треба і нам іти слідом Швайцарців, а тоді певно і в нас буде лучше.

Лодорож по гірських пасовисках та полонинах.

На другий день скоро світ, вибрав ся я вже в полонини. Є се пасовиска, положені ген високо в горах,

повисше лісів, між скельними верхами. Не легка до них дорога, а головню для тих, що не привикли по горах ходити. З початку воно дуже приємно. Ступаєш щораз висше і висше, лишаячи за собою невеличку долину, на котрій розсілось село. Серед села пишаєсь гарна одноповерхова школа, церков та кілька гостинниць для чужинців. По дорозі все ще стрічаєш на менше спадистих збочах нові обійстя.

Ось — бачу — везе чоловік до гори гноївку в великій довгій скрини. В розмові довідуюсь, що найблизше його пасовиско не дуже ще високо, тож може туди гноївку довести. На горі розрідить її водою та розіллє по пасовиску. Тяжка се робота, але як хто хоче мати добру траву, то мусить навозити. Де вже не мож довести гноївки, там підсіваєсь штучні погної, як томасину та каїніт.

Ще висше лежать полонини. Там вже подиблеш знов господарські будинки, ставлені нарочно на се, щоби вийшовши туди з худобою, лишатись на ціле літо.

Моя стежка стає щораз стрімкійша. Зблудити не можу, бо на кождім перехрестю показують таблиці, куди йде стежка та як ще далеко і високо. А впрочім у мене є ще і мапи.

Вид на доли ширшає, показують ся нові села, а там на другій стороні наставили свої зуби сірі, височезні, під небо сягаючі скали; під ними начестиснені під стїну видніють вже понад лісами, покриті зеленію менше стрімкі, часом зовсім рівні полонини. Вони видають ся маленькими, голим оком нічо на них не доглянеш. Через далековид бачу корови, кози, колиби, стайні, людей. Між скалами в тіни біліє сніг. Йду дальше.

Добігає вже полудне. Сонце пражить. Щастє, що можеш схватись між дерева, що від часу до часу най-

Бик „Діамант“, в віці 2 1/2 літ, ваги 840 кг., потомок корови „Барон“, преміюваний на міжнарод. виставі в Майянд 1906 р.

деш гарно уладжену керничку та, покріпивши ся зимною водою, відпінеш. Ще година ходу, а стрінеш гостинницю, де можна зісти обід, — довідую ся з таблиці при керниці. Тож йду дальше і вкінці доходжу, добираючи послідних сил, на означене місце.

Підкріпляючись в гостинниці, благословив я властителя, який дбаючи про свій дохід, так вмів догодити подорожнім. По приємнім відпочинку пішов я дальше, і щойно під вечір дійшов до першої полонини.

Тут привитав мене властитель полонини, а довідавшись в чім моє діло, дуже радо підняв ся у всім мені помагати.

Ся полонина є найнижше положена зі всіх інших, що розложились під стрімкими, нагими, непроходимими скелями, які в своїх челюстях ховають відвічний сніг.

Гарний вечір. Зі всіх сторін долітають до твого уха щораз голоснійші дзвінки. Се корови вертають на нічліг до загороди; з далека з неприступних скель сходять зручні, обережні, гарні, білі кози. Зійшлись : штук около 200 коров, а ще більше кіз. Пастухи беруть ся до доєня. Миють чистою літною водою і витирають білими вовняними платками вимена.

Цікаве се доєне; заки пастух сяде під корову, ще приговорить, похвалить, а корова стоїть спокійно весь час дримаючи. Пастух додоє до самого кінця докладно, бо знає, що послідне молоко найлучше, бо найгустійше і найтовстійше. По видоєню заганяють корови до стайні, бо там найлучше збираєсь гній та гноївку.

Чисті бляшані, щойно випарювані окропом начиня вже наповнились молоком. Його забирає сейчас инший чоловік, та відносить до холодника, де виливає на широкі, плиткі миски.

Холодник, се звичайна скельна печера заслонена з отвертих боків камінем. По стінах печери слезить

зимна мов лід, чиста гірська вода. Холод тут такий, що не встоїш довго. Коло холодника спільна для всіх маслярня і сироварня.

Звичай тут такий, що властителі полонин випасають худобу кожний на своїй частині. Але не кожний має час займатись переріркою молока, тай не всі вміють се робити. В тій ціли лучать ся в спілку. Спілка наймає чоловіка, який скінчив молочарську школу і відбув практику, і він займаєсь виробом масла, сира то що. Так вигіднійше і лучше. Молочар виробляє сири та відсилає на доли до властивих сироварень, в котрих сир дозріває, ферментує кілька місяців, а відтак вандрує по цілім світі під назвою славного швайцарського чи ементальського сира.

А як же в нас? От возьмім наші Карпати. Не так то бідні сі наші гори. Розлогі вони, пасовиск багато, та яке то все запущене, дике, хоч далеко пригіднійше до управи як швайцарські гори. Зайти до колиби, поглянути на вироби сирів та бриндзі, що то за бруд, неохайність, яке недбальство. А чи-ж не можна би і в нас довести до такої, як в Швайцарії господарки? Га, може прийде і на се час.

Незадовго стемнілось вже на добре. Вся челядь зійшлась, повечеряли, поговорили та незадовго вже спали всі на мягкім, пахучім сніі.

На другий день пішли ми оглядати полонину. Ціле се пасовиско поділене на части. Чому, цілком ясно. Бо не на цілу полонину гонить ся відразу корови, але випасаєсь частями. Як випасуть одну, переганяють на другу, а на першій підростає трава. Недоптана трава виростає буйно.

Ось на однім щойно випашенім куснику йде косар з косою та витинає грубі невиїджені зела, щоб не

відцвили та не розсївали свого насїня, другий розкидає по пасовиску полишенї купини навозу; бо нерозкинений не лиш не поможе, але забере дармо місце, випалить його, а шкода, бо в горах кожний кусник цїнний. Инший розкидує всякі купини і визбирує каміне.

Прийшли ми на місце, де пасесь худоба. Гарна зелень аж манить око. Нема тут сих оспіваних поетами пестрих цвїтів, ворогів рїльника.

— Ми — каже властитель — дбаємо про свої пасовиска, бож се наш маєток. Що року справляємо пасовиско. В осени волочимо тяжкими боронами, о скілько се ще можливе, то є о скілько підложе не занадто каменисте, відтак поливаємо гноївкою, посипуємо попелом, або розсїваємо штучні навози, як каїніт чи томасину. Без такої поправи не булоби майже трави.

На пасовиску бачу гарні, гожі, веселі крові. Всї вони костисті, добре розвинені, з сильно розвиненими грудьми, та молочними железами. Молодник пасесь осїбно, все на лучшій траві, за ним поступають корови.

Надїшло полудне. Пастухи зігнали худобу під тїнисті дерева, коло керниці. Тут і видоїли, бо годї гонити аж до загород. Тут ми і покрїпились, чим хата богата.

Серед розмови підпровадив мене газда на стежку, що веде до инших полонин. Тут ми розпращались, і я сам рушив в дальшу дорогу.

Друга полонина не близько, положена вже значно висше. Стежка веде дебрами та ярами, нераз спустить ся цілком низко, то знов треба дертись до гори. Вкінци добив ся до полонини, та щож, коли забудованя ще так далеко, що аж важко. Та дивлюсь, а проти мене йде той сам п. Манцер, котрого ми пізнали вже в селї.

— Контролюю — каже — стан полонин, то може схочете зі мною перейтись.

Я згодив ся на се дуже радо й питаю, що за ціль його контролі.

— У нас правительство попирає дуже радо поправу пасовиск. Що року мусить господарське товариство здати звіт зі своєї діяльності та сконструювати стан пасовиск, щоби побачити, чи не поспувалась робота коло поправи з минушого року, та о скілько люди вповняють, взяті на себе обовязки.

Часто лучається, що пасовиско чи полонина мокра, бо підскірна вода її нищить. Оден газда не може сего направити, змеліорувати, бо се за багато коштує. Тож правительство помагає, платячи дві треті часті коштів меліорації. За се має право наглядати і от в тій цілі я контролюю.

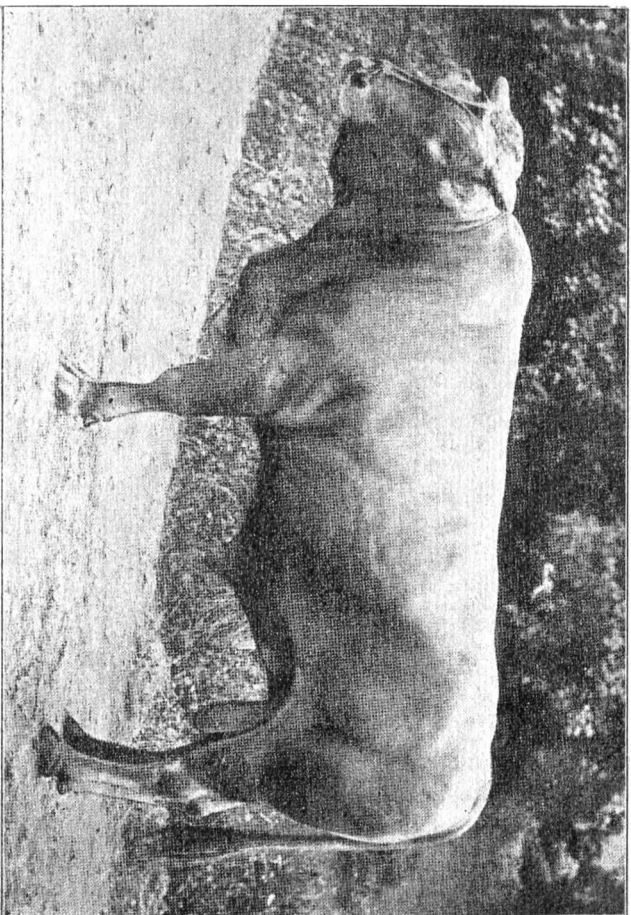
На сім пасовиску також переводжено меліорації. Колись була се цілком неурожайна площа, закинена камінем, з під котрого виростало хабазе та виплоджувалось гаде. Через відводненє та вичищенє зроблено площу плодови́тою.

Добрий ще кусник йшли ми під гору, заки дійшли до загороди.

— Скажіть мені, чому так високо поставлено тут хату та загороду? — питаю.

— Воно зовсім добре, бо все лекше гноївку чи навіз звозити на діл і розливати, а до гори вертати з порожною бочкою, як противно. До сего способу будованя годі було з початку людей призвичаїти, бо мовляв за далеко йти до гори, але днесь се річ всюди принята.

П. Манцер переконав ся, чи всі корови мають на рогах знаки, оглянув цілу полонину, дрени, керницю, словом все, що треба було оглянути.

Бугай, власність господарської школи в Штрінгоф.

На другий день пішли ми на ще висшу половину.

Велика вона, і належить до кільканийцяти властителів. Найбільше звернув тут на себе мою увагу великий резервоар на воду.

— Пощо — питаю — такі коштовні вклади аж тут на горі?

— Тут на сій величезній, бо 4000-морговій полонині, не було зовсім води, ізза чого пасовиско було не до ужитку. Треба було отже здобути воду. Її найдено, та показалось, що вода часом зникала. Пошукали отже друге жерело, злучили разом рурами в оден резервоар, та в сей спосіб бережесь сей неоцінений скарб, щоб лиш уратувати сей шмат землі. Рівночасно поставлено тут взірцеві стайні, наче на доказ, що можна вчинити з пасовиск, котрі колись були зовсім безужиточні. Крім того докладно обчисляєсь приріст худоби на вазі та числі і скількість молока та взагалі всі приходи і видатки на порядне удержанє. Все те оголошуєсь публично, щоби переконати людей, які доходи може дати безужиточне ще недавно пасовиско. Все тут чистить ся, викорчовуєсь, засаджуєсь дерева, нищить ся хопту, кретовини, а вкінци праця виплачуєсь не аби як.

На другім пасовиску знов щось нового. Тут ведено борбу з розбурханим весною потоком, що набравши в горішних снігах сили, спадав з гуком в долину, вишукував собі все нові дороги та нищив пасовиско в щораз іншій місци. Його зловлено вкінци в сильно збудоване камінне корито, і полонина виратувана.

Які породи кіз плекають в Швейцарії.

Майже на кожній полонині можна було стрінати кози. Паслись вони все осібно від коров і спинались все висше від них, нераз навіть в дуже неприступні місця так, що аж лячно там дивитись, не то до них дійти. Вишукують вони собі смачні і поживні гірські трави там, де жадна звірина ще не здоптала і не випасла.

Яке то миле, веселе, жваве звірятко — кажу до пастухів.

— А яке пожиточне — додають. — Для сего звірятка, коби лиш на зиму суха, тепла стайня, та дещо сухого здорового сіна, а в літі не треба ним журитись, бо використає найдальші закутки, котрі і так йшли би на марно. Дуже вона що до їди перебірчива, але за то дає багато здорового молока, пересічно на день до 4 літри.

— А як звете сю породу кіз?

— У нас в цілій околиці є дуже добра біла порода апенцельська. Богато приїжджає сюди в осени людей з заграниці, щоби закупити наші кози на розплід.

— Хто-ж плекає кози?

— Плекають передовсім біднійші селяни, бо козу можна дешевше і лекше удержати ніж корову, але і богатші не погорджують ними. Годівельна спілка занялась уліпшуванем їх, через що ціна йде щораз більше в гору: 50 кор. за дорослу молоду козу — се звичайна ціна.

В селі Швенді коло Вайсбад мешкає голова сеї спілки пан Деріг, він може дати найлучші вказівки про швайцарські кози, та поінформувати що до їх купна. Се дуже чесний чоловік.

Досить мені вже було сих Альп. Більш ніж тиждень перевандрувати і дертись лиш по горах, вже мені надоїло. Тому таки на другий день вирушив я в доли, до села Швенді.

Лобут у п. Деріга. -- Розмова про кози.

Вечером був я вже в селі. П. Деріг удержує гостинницю, тож до него зайшов я повечеряти, переночувати та поговорити про кози.

Першу стрінув доньку. Хоч вона учителька, та мимо того не встидалась обслуговувати гостей і не відмовлялась заслуженої нагороди.

П. Деріг, скоро лиш познакомив ся зі мною і довідав ся про ціль моєї гостини у него, почав зараз розмову на свою улюблену тему:

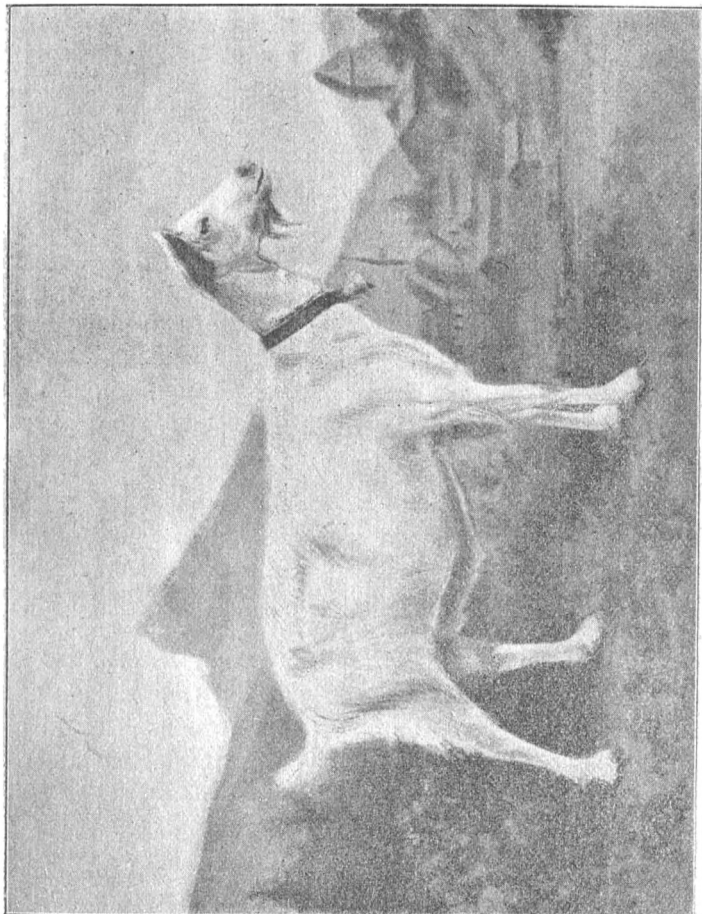
— Я — каже — вже 14 літ головою спілки для годівлі кіз. Спілка стараєсь о се, щоби витворити як найбільш молочні, здорові та витревалі кози. Тому стараємось, щоби кози можливо все перебували поза стайнею. Ви певно бачили вже нашу апенцельську породу, за котру ми одержали вже не один диплом та похвальні письма навіть з заграниці.

— А які ще суть раси кіз в Швайцарії? — питаю.

— Найлучша се саанська з долини Сааненталь. Барви білої як наша, зате від нашої більша, бо сягає 78—93 см., більше молочна, вовна на ній густійша, коротша та м'якша. Вона більш на все чутлива, вимагає лучшого плекання, лучшої стайні. Варто єї побачити. Трета раса, се токенбурська. Її плекають в сусіднім кантоні Ст. Галлен. Се рогаті кози, хоч і безрогі лучають ся ; вони трохи інакше збудовані, не так ублагороднені,

Козел, саянської раси.

Коза, саанської раси.

більш костисті, а вовна у них грубша. Барва їх ясно-брунатна з двома майже білими пружками здовж чола і з такимиж ногами до колін. Характеристичні у них два вкриті волосом борідковаті нарости під шиєю. Токенбурська коза лекша від саанської. Найгіршою є раса валійська, рогата — о довжезній вовні. Барва передної часті чорна, задної біла; начеби прямовісною лінією відтяв, так се докладно відграничене. Живуть вони вже в найвисших горах полудневої Швейцарії. Вкриті волосом нераз 60—70 см. довгим. До повного розвою потребує коза сеї раси аж 5—6 літ.

— Котріж кози найлучше надають ся на розплід?

— Я мушу хвалити свої, що зовсім не повинно дивувати, та найлучше випробувати у себе дома. Найскорше радив би я однак дві наймолочнійші і найскорше дозріваючі білі, то є саанську і апенцельську. Ціна дуже ріжнородна. Се залежить від найріжнороднійших обставин от хочби від попиту, від виробленої слави даної спілки годівельної, від спириту продаючого і т. д.

При перевозі кіз до чужих країв неодна не вдаєсь, бо коза то таке сотворіне, що як привяжесь до одного місця, то ані руш йому відвикнути. На чужині тужить, нидіє. Треба отже дати єї в таке місце, щоб відповідало обставинам, серед яких зросла, і виховалась; добра паша, тепла, чиста стайня, лагідне обходженє з нею, а тоді буде і молоко добре, буде зріст і вага. Найлучше купувати кози в осени, коли по верхах добре підпасуть ся, та наберуть сили.

Оглянули ми ще кілька стаєн. Декотрі газди, що держать по кількадесять штук, поклали собі осібні стайні, инші біднійші мають стайні на кози таки при стайнях для коров.

В гори за козами, буря.

Я захотів оглянути кози і ми оба з п. Дерігом вибрались на найблизші гори, де випасають ся спілкові кози.

І дійсно, яке се гарне, миле сотворіє. Не лякаєсь воно чоловіка, а підійде таки цілком близько, любить, як до него лагідно промовляти, гласкати. Та як лиш сильнійше крикнути, вже втікла, бо не призвичаєна до крику, а вже тим більш до бійки. Та сама коза, яка то щой-но стояла коло тебе та приглядалась своїми живими, мудрими очима, тепер вже високо на горі перескакує з каменя на камінь, зі скали на скалу зручно мов серна, доганяючи свою череду, наче би хотіла похвалити ся, що вміє. А череда високо на обнажених скалах, куди чоловік вже не відважить ся зайти. Там вона нераз і переночує, бо найшла ще добру траву, шкода отже злазити, щоб на другий день знов драпатись. Коза шукає трави в долинках між скелями, ледво оком зловиш. Мені так і захотілось підійти до них. Та даремний труд. Стрімкі гори не дозволяють, занадто лячно. По довших стараннях зліз я на діл, з покаліченими руками та з педертим лицем. Пастухи усміхаючись говорять мені, що туди лиш добре ознакомлений верховинець може пуститись, а не чужинець.

Умучений відійшов я подальше неспостережено, ляг в холоді під скалою та заснув вмить таки на добре.

Чи довго спав я, не знаю. Снить ся мені військо, стрілянина, шум, гук. Буджусь — і чисте пекло. Щойно пражило сонце, блестіли скали, а тут нічогісінько не видно лиш скалу, під котрою лежу.

Проникаюче зимно добираєсь до самих костий ; шум і гук громів прошибає над самим ухом, гори трясуться, скала дрожить, вихор мете дрібним дощем, який коле мов шпильками. Не знаю де я є, куди повернутись, чую як з лоскотом спадають десь зі скали каменюки, що летять зі страшним лоскотом і розбиваються на кусні. Дух запираєсь за кожним ударом. Що робити ? Кличу о поміч раз, другий, та щож мій голос проти безпереривного громового, що тисяч разів відобесь об скали та верне назад на своє місце.

Чую, що хтось мене кличе. Але де, куди обернутись, коли мрака закрила все, а блискавка засліплює очи. Нараз страшний гук, удар о скалу, яка аж затряслась в своїх основах. Я ледво живий. В тій хвили хтось вхопив мене судорожно за руку і потяг за собою. Кілька хвиль біжимо в мраці і вкінці суха, чиста колиба. Я тяжко відотхнув і впав на лавку. Коло мене молять ся пастухи, а їх молитва горяча, правдива, впливаюча зі щирих сердець.

Поволи зачало все втихати. Громи щораз слабші, перенеслись десь на другі гори, дощ меншає.

— Слава Тобі Господи ! — закликали пастухи.

— Бачив я бурі, але такої ще ніколи — кажу я.

— Понесло десь наші кози — журяться пастухи.

— І нашукались ми за Вами — каже оден з них — вже боялись, щоб яке нещасте не лучилось. Се було дуже небезпечно.

Я вже нічо й не говорю, та лиш трясусь весь мокрий.

Мені подали біле і суху одіж, запалили огонь, а я гріюсь та сушу свої скарби.

На дворі все втихло. Ми вийшли на двір. Тут аж ляк обняв мене на вид знищення, яке наробила буря. Ціла

щойно недавно чиста полонина засипана, засіяна камінем. Трава витовчена. Пастухи обчислили кози, з котрих кілька бракує. Одна лежить забита, видно впала вертаючи, а може поцілена каменем. Під вечір засвітило сонце і зачало осушувати мокру землю.

Пастухи забрались до збирання каменя. Все вони так роблять на весну, по кожній більшій бурі. Каміне складають попід скельну стіну, наче на оборонний мур. До того служать їм відповідні візки. Я забрався їм помагати.

Тяжка та мозольна се робота, потреває кілька днів. Та витревалий Швайцарець не плаче, не заломлює з жалю рук, але бересь до роботи, бо тут його добро, його хліб. Він знає, що як сам не возьмесь до роботи, то ніхто йому не допоможе.

І як не завидувати тому гордому мешканцеві Швайцарії. Він удержить себе вільним і вільною своєю вітчизною, бо він працьовитий, витревалий і не дасть зломити ся ніякою невдачею.

Кілька днів пробув я тут між ними, а ті грізні гори, ті добрі люди, сей милий край ставав для мене не лиш цінним, але любим і дорогим, я до него привязався неначе до другої своєї вітчизни.

Як обезпечують Швайцарці худобу ?

Незадовго поїхав я дальше, а по дорозі спинився в кантоні Ст. Галлен. Тут оглянув я знов ріжні господарства, токенбурські кози і брунатні корови т зв. Швици. Але крім того стрінув я тут знов щось характеристичного.

Всюди в Швайцарії асекурують люди свою худобу в асекураційних товариствах або в малих

Козел, томенбурьской расы.

Коза, тченбурської раси.

сільських спілках асекураційних. Се звичайно добровільне, але тут воно інакше. Тут кождий газда мусить забезпечувати, о скільки комісія узнала за відповідне, бо хорих та нездібних до розплоду коров не забезпечуєсь. В кождім селі є асекураційна спілка, а всі разом злучені в кантональний союз. За се, що громади завели в себе асекураційний обовязок, помагає їм кантон і союз кантонів значними субвенціями. Селяни оповідали, що з сим їм дуже вигідно і що ніколи не хотіли би сеї обовязковости касувати.

Навіть в селах, де нема примусу забезпечуваня, є асекураційні спілки і рідко можна знайти такого селянина, який би не забезпечував худоби. Кождий вже від давна розуміє се, що лучше забезпечитись перед великою стратою, ніж жалувати кілька корон, та в разі нещасного случаю плакати і нарікати. Бо нарікати можна тоді лиш на своє недбальство і скупість.

Чому так мало плекають в швайцарських горах коний?

Рідко стрічав я у газдів коні. Тож питаю одного богатшого газди, який має пів сотки коров та кілька полонин: — скажіть, як ви можете газдувати без коний?

— Нам зовсім їх не потрібно, бо чи то що привезти, чи вивезти навіз чи навіть зорати, або заволочити можна так добре коровами як і кіньми. Сильна корова, при мірній роботі, в вигідних хомутах, не лиш не стратить молока, але ще стає здоровшою, отже лучшою. А кінь за багато коштує. Коли треба до мі-

ста, то на то суть залізницї. Впрочім рільник і так не має часу їздити.

А в нас, чи то в горах, чи таки на долах держить господар конину. Бідне то мале, ноги повикривлювані, копита попукали, стялись майже до крови. Ще літом то кінь оплачуєсь, а в зимі стоїть та дармує, та їсть не-їсть, а все таки треба коло него ходити. Чи-ж не лучше купити сильну корову та запрягати єї? Та щож зробити? Дивне понятє, що хто має коня, то хочби буйні вітри віяли в його коморі і кишени, він все таки газда. А прецінь в світї воно якось інакше.

Причиною сего є то, що там люди просьвічені. Нема такого, щоби не вмів читати або писати. Нема такого чоловіка, котрий би сказав, що він ніколи не читає, бо не має часу. Всі кінчать народні школи, а відтак ще й рільничі.

Мені конечно хотїлось оглянути рільничі школи, а відтак рівнини та тамошні газдівства, тому пустився я на доли.

Господарська школа в Штрїкгоф.

Між иншими заїхав я до міста Ціріх, одного з найбільших і найгарнійших в цілій Швайцарії. Є тут найвисша рільнича школа і рільничий музей. Оглянувши то все, я поїхав до рільничої школи для селян, положеної за містом, в Штрїкгоф. Порозумівшись телефонїчно з директором заведеня, я за хвильку сидїв вже в трамваю в напрямі школи. Величавий поверховий будинок вже з далека манив око.

При входї стрїнув мене директор.

— В нас — каже — тепер обїд. Звідси й зачнемо оглядини школи.

Гарна велика саяя наповнена молодими людьми. При однім столі накрито для учителів, при других сидять ученики.

Обідають всі разом і всі без різниці, чи учитель чи ученик, їдять ті самі страви, розправляючи про роботи в господарстві і т. п.

При обіді подають овочеве вино без алкоголю, котре самі ученики вчать ся тут в школі виробляти. Овочеві вина мож стрінати майже в кожній селянській хаті, де лиш є сади, бо кожда газдиня розумієсь на їх виробі.

По обіді розпорядив директор, що хто має робити і всі розійшлись. Ми пішли оглядати школу, мешканя учеників, музеї і т. п.

Найбільш зацікавили мене музеї. Є се збірка всіляких рільничих знарядів, уживаних колись і тепер в Швайцарії. Коли переглянути такий шкільний музей, то вже можна виробити собі понятє про поступ в рільництві. Ось побіч давного деревляного плуга лежить плуг зелізняй подвійний, ба навіть паровий; побіч деревляної та прутяної борони бачиш ланьщухову зелізну. Давне ручне сито до чищення збіжа заступили млинки, сортівники, трієри.

Дальше стоїть на вічну памятку давний цїп, серп, позвязувана шнурками коса, а побіч нинішня парова і бензинова молотільня, косярка та самовязалка, що то `сама жне і відразу вяже збіже.

На стінах порозвішувані образи та моделі різних рас коний, коров, свиний, овець, дробу і т. п.

— Котра — питаю — з обох швайцарських рас коров лучша: плямиста сіментальська, чи брунатна швайцарська?

— Питав ся вже мене про се не один. Я скажу, що се річ уподобаня: обі добрі. Брунатна слабша, та за те більш молочна, плямиста сильнійша, лучша до запрягу, але менше молочна. В нас є обі раси, щоби ученики могли обі докладно пізнати.

Оглядаємо шкільне господарство. Воно невелике, всего 40 моргів. На цілім господарстві всего 2 пари коний, бо поле обробляєсь коровами та волами.

Де обернемось, всюди жива праця, а все роблять самі ученики, бо служби нема. Одні випрятують стодолу, другі возять сіно, треті направляють вози, в кузни та стельмаській робітні також ученики. Ученики викидають також навіз, доять корови і т. п.

Директор зрозумів моє здивованє, тай каже :

— Наші ученики не то, що в інших школах. Вони знають, що мають вернути на своє газдівство. Мусять отже вміти всяку господарську роботу, не лиш з книжки, але також і з практики. Не встидаєсь в нас ніхто простої праці. Рільник мусить знати свою рілю, мусить уміти косити, сіяти, доїти, мусить вміти ковальство, стельмаство, будівництво, ветеринарию, де що з права, словом всего на стільки, щоби міг принайменше оцінити чужу роботу. А сего не навчить ся він нігде так, як в школі. Кождий ученик працює пів дня в господарстві, а пів дня в школі, при книжці.

Я зачав розмову з деякими учениками. Кождий з них чемний, услужний, певний себе, начеби вже богато пережив і зазнав. Кождий прочитаний так, що приємно з ним говорить ся.

Наука треває два роки безпереривно. Є тут 2 школи : одна дволітна, друга зимова з двома 5 місячними курсами що 2 зимі. Хто не може йти на дво-річну науку, може користати з науки через зиму.

— Чи багато у вас таких шкіл? — питаю.

— Кождий більший кантон має таку школу, а вже зимових і по кілька в окрузі. Тай ще треба більш закладати, передовсім зимових, бо багато маємо зголошень. От в нас є аж 69 учеників в рільничій школі, а 125 в зимовій. Що року уряджуєсь ще багато коротких курсів з ріжних галузей господарства, як городництво, садівництво, пчільництво, ветеринария, годівля дробу і т. п. На курсах все повно людей. В минувшій році було таких курсів аж 80 в однім нашім кантоні. Крім того уряджує школа багато вандрівних курсів, прогульки з учениками та селянами в чужі господарства і т. д. Звичайно самі селяни жадають курсів, а коли зголосить ся відповідна скількість слухачів, тоді уряджує ся курс.

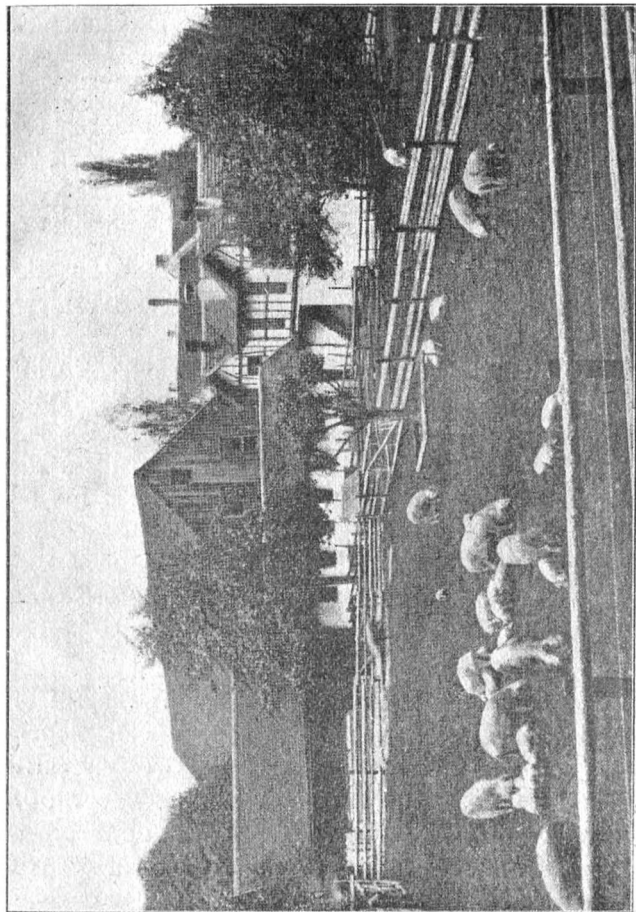
Ми вернули до школи. Тут в одній салі викладав учитель про годівлю худоби. Саме тепер ставить учитель питанє:

— Після якої системи живить ся в нас в школі корови?

— Після системи індивідуального живлення.

— Що то значить?

— То розумієсь так. Кожда корова одержує таку скількість паші денно, щоби могла удержатись при житю, здоровлю і силі. Кожда дістає рівну скількість поживи, як бураків, сіна, бараболь і т. п. Ті однак корови, що здібні давати більше молока, дістають ще додаток лучшого корму, як макухи, отруби, і т. и. так звані паші сконцентровані. Менше дійні корови дістають менше додатків, а запущені, або цілком недійні зовсім того не дістають. Так само робучі воли' о скілько вони в праці дістають також сей додаток,

Хлівня для безрог при школі в Штрікоф.

а як не роблять нічого, то не дістають, бо шкода мірнувати пашу.

Ми вийшли. В другій салі викладає професор прораси свиний. Ось відповідає оден ученик на питанє учителя, чим має відзначатись добра порода свиний, щоби виплачувалась в господарстві:

— Добра порода свиний має бути росла, має скоро дозрівати, має бути тучна, їстовита, плідна, витревала на невігоди, відпорна на хороби і т. д..

Интересні питання і відповіді давали найлучший доказ, що ученики не дармо сидять в школі.

По дорозі оглянули ми хлів для безрог. Красні, рослі свині, зовсім такі, о яких говорив в школі ученик. Високий і ясний хлів о цементовій підлозі, поділений на осібні відділи для кнороза, поросних льох та тучників. Відділи для льохи з молодими получені отвором, тому, щоби молоді могли свобідно входити до льохи і відходити на відпочинок. В відділах сих є ще барієри попід стіну на 20 см. високі і далеко на се, щоби льоха, кладучись під стіну, не притолочувала молодих як се у безрог є звичаєм. Цементову підлогу покриваєсь звичайно на зиму дошками, щоби не було за зимно.

Тепер всі вікна і двері поотвирані. Дверми виходять безроги на загороджене і затінене деревами маленьке пасовиско, де можуть собі до схочу рити та купатись в холодній свіжій воді. Вони дуже люблять купати ся і се впрочім потрібне для здоровля.

— Як бачите, ведемо тут цілком селянське господарство — каже директор.

— Се гарно — але чи користають з него і дооколичні селяни? — питаю.

— О се певно. Поміч для рільників велика. Власне тепер поприходили селяни, ходім послухаємо, чого собі бажають.

Входимо до канцелярії. Сидить кількох газдів, між ними учитель, та розправляють о чімсь дуже взято. Ми познайомились взаїмно.

Одному з селян ходило о се, чи в школі випали висліди зі штучними навозами так само, як в него. А були вони уладжені ось так :

Кусень зораного поля поділено на 6 частий по одному арови (10 м. вздовж а 10 в ширш). Першої части не гноєно, другу посипано каїнітом, третю звапновано, четверту підсіяно кістною мучкою, на п'ятій додано салітри, в шесту нічого не дано, але вона була по конюшині. На всіх сих рівних частях засіяно овес.

І от тепер при зборі показалось, що овес удався найлучше там, де підсіяно салітру і на конюшинску. Селянин хоче довідатись, чому воно вийшло так а не інакше.

— Як бачите — каже учитель — в нас проба виказала щось подібного. Видимо отже, що під овес треба сіяти салітру, або давати овес по конюшині, а нічого більше. Ні вапна, ні каїніту, ні томасини на нашім поли не потрібно, хоч на інших полях показалась і їх потреба. Питаєте, чому по конюшині удаєсь овес так, як по салітрі? Бо конюшина то така ростина, що вміє з воздуха тягнути азот, потрібний для корму других ростин. Азот сей стягають властиво дрібосенькі невидимі людським оком бактерії, що живуть на корінцях конюшини, в бородавках, котрі вже мож побачити. Вони відтак гинуть, гниють а з них повстає салітра, потрібна на корм для ростин. І як думаєте, лучше сіяти овес по конюшині, чи на салітрі? — питає учитель.

— Лучше по тім, що дешевше. В мене лучше би по конюшині, бо і паша є і салітри приспорила в землю — відповідає селянин.

— А як-жеж в мене сіяти конюшину, коли вона не вдасть ся на такім поганім поли — каже другий селянин.

З розмови показуєсь, що в него поле за убоге в вапно, отже треба повапнувати, а конюшина піде знаменито, як се виказали проби в шкільнім господарстві.

У третого конюшина червона таки не удасть ся, бо се вже за високо в горах, але за то добре удасть ся гірська, альпейська конюшина.

Инший знов селянин хоче довідатись, як випали проби з косарками на сіножать, до котрих зголосились ріжні фабрики зі своїми знарядями. В часі проб він не міг бути, а конче хоче косярку купити.

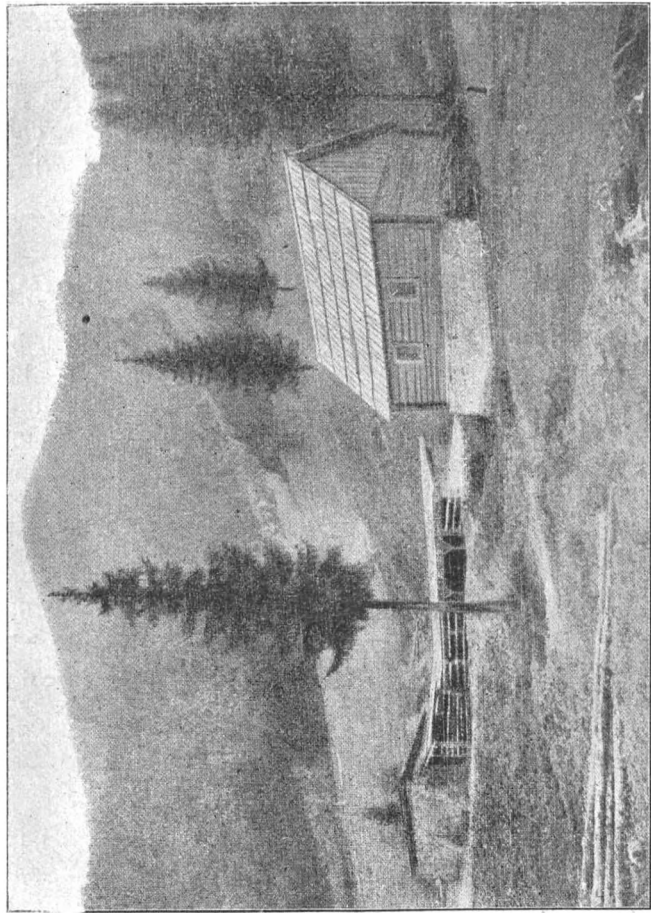
— Косярка Mac Cormick випала найлучше — каже учитель — є вона знаменита передовсім на рівні сіножати, за те на гори вона незручна і за тяжка.

Богато ще інших цікавих справ порушили селяни, вкінци ми розпращались з ними і відійшли.

— І як вам подобалась наша школа — питає мене провідник?

— Ваші школи являють ся дійсно осередками культури, господарства і знаня. Ви держитесь практичної засади, що слова зворушують — приміри потягають. Вам можуть всі завидувати. І я тішусь, що можу подібні взірці, для нашого рільничого краю так потрібні, бачити.

— Хто як хто, але найбільш можемо тішитись ми учителі, коли бачимо добрі висліди нашої праці. Богато переводимо ми тут всяких проб. От ріжні фаб-

Господарство на полонині; з заду очищена полонина.
Гноївня. Стайні. Водопій. Колиба.

рики присилають нам до оцінки свої знаряди, як плуги, борони, сортівники і пр. Ми їх пробуємо та найлучші поручаємо селянам. Фабрика заробить, а селянин не ошукаєсь. Дальше висліджуємо ріжні ростинні хориби, які оказують ся на селянських грунтах, та ради-мо, як їх нищити, досліджуємо хосен ріжних родів на-возів на полях, сіножатях та пасовисках, одним сло-вом, хочемо зробити школу найхосеннійшою інститу-цією для наших рільників.

Розмова з дідусем, нічним сторожем.

Зближав ся вечір. Робота в поли кінчить ся, всі вертають по цілоденних трудах домів. Поволи все стихає. Ніч має своє право, право спочинку. Тишину перериває від часу до часу лиш відгомін повільних кроків нічного старенького сторожа.

— Добрий вечір дідусю.

— Доброго здоровля. Чому не спите? Хочете сторожити? — звертаєть ся до мене.

— Так чомусь не спить ся. А ви довго вже при школі?

— О тут я зріс, тут і вмирати прийдесть ся. Чув я, що ви аж з під російської границі. Сюди заїжджають часто чужинці, та оповідають нераз про тамошну біду. Видко не люблять своєї вітчизни.

— А ви свою любите, дідусю?

— Як-жеж не любити? Єї прецінь здобули наші предки не легко. Боронили перед наїздниками, здо-бували кожду пядь землі, кождий камінчик.

— То ви добре знаєте історію Швайцарії?

— Чому таке питаєтесь, хиба-ж у Вас є такі, що своєї не знають?

— Та ні, знають. Але розповідajte дещо про Вільгельма Теля, я так люблю слухати.

— Про багька Теля? В Рітті його пам'ятник. О! Тель то великий чоловік.

І сивоволосий дідусь став розказувати, з початку тихо, спокійно, відтак його голос почав підноситись, дрожати.

Я слухав і дивувався, що дідусь з так молодечим поривом і зрозумінням оповідає про свою вітчину і її минувшину.

Вкінці забув слухати, мої думки опинились в іншому краю, пробігали по рідних селах, шукали чогось подібного, та не могли знайти. І якийсь невисказаний смуток огорнув мою душу.

Де наші школи, де вчать ся наші діти? Ось тут тільки шкіл, всі наче палати, а в нас? Кілько то сіл без школи? А кілько таких шкіл, що лучше булоб як би їх і зовсім не було?!

А деж наші рільничі школи? Де тото жерело рільничого знання? Всі вчать ся свого ремесла, вчить ся купець, робітник, ремісник, вчить ся учитель, лікар, священник, а рільник хиба не потребує науки? У нас всего одна однісінька зимова школа в Милованю! І чи в силі вона заспокоїти потреби 4 мільйонного українського народу в Галичині? Таж тут, в Швайцарії припадає одна рільнича школа на кільканайцять сіл...

Такі і тим подібні думки викликала у мене розмова з дідусем.

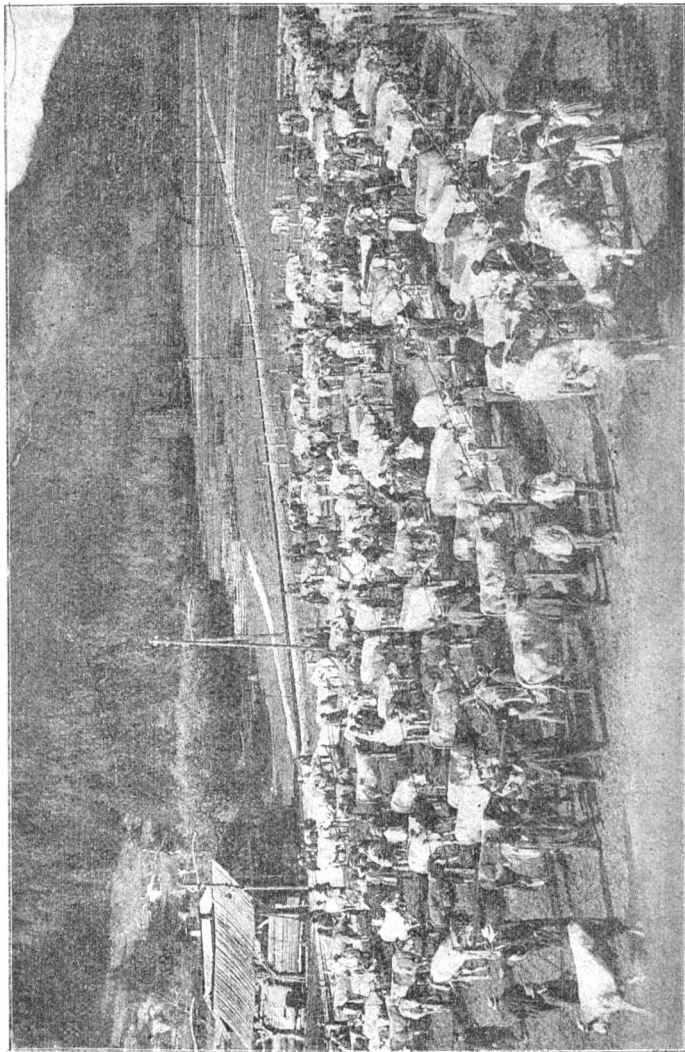
— — — — —
Кілька днів перебув я в Штрікгоф. Звідси поїхав ще до одної школи в Рітті коло Фрайбурга. Ся школа ще лучша, ще гарнійша від школи в Штрікгоф.

Долина Сіменталь та Сааненталь.

Потягнула мене до себе ославлена Сіментальська долина, з відки походять знані всюди сіментальські корови; вона осередком їх годівлі. Годівля худоби, се підстава істнованя тутешних селян, се їх найлюбіше занятє, вони гордять ся тим. Горішна часть долини т. зв. Оберсіменталь або Сааненталь є також колискою знаних нам саанських кіз.

Тай ще з одного знана ся долина. Є тут місточко Лянгляв. Невеличке воно, а як далеко і широко знане. Тут іменно находять ся великі світові підприємства, експортіві склади швайцарського сира. Сир, як вже знаємо, виробляють в горах, на полонинах, а відтак висилають до складів, головно сюди, бо там не мають часу ним дальше займатись. Тут в великих магазинових печах, а властиво в сильно оґрітих комінах сир вигріваєсь цілими місяцями, ферментує, дозріває, аж доки не дістане сі характеристичні дірочки; відтак пакують його в форми та висилають по світі. Звичайно займають ся сим селянські спілки, але богато є і приватних підприємців. Вони удержують агентів, що вишукують по світі ріжні місця збуту на сей продукт.

Приїхавши в долину Сіменталь я висїв з поїзду якраз в сім місточку. Вже на стациї впали мені в очи цілі маси возів, наповнених деревляними округлими паками зі сиром на взір і величину колеса від воза. В місті бачу повно магазинів. Вхочу до першого лучшого. Директор дуже ввічливий чоловік, він дуже радий, що може мені служити інформаціяма, бож се лежить в його інтересі розповсюднювати вість про свої склади. Показуєсь, що він вже був в справі продажі

Вистава і ярмарок на худобу в Сіменталь.

сира також у Львові, звідки має багато замовлень. От перед кількома днями вислав три вагони сира до Галичини. Оповідає, в котрих склепах продавав, де ночував і т. д. думаючи, що сим справляє мені велику приємність.

А тимчасом в моїй голові думки зовсім інші. Кілько разів, будучи в Галичині, давав я заробляти тутешнім людям? Але чи то лиш я? Сей пан їздить до Львова, платить сотки корон за саму залізницю, оплачує найдорозші готелі та реставрації, а за чії гроші? Чиж не приємнійше булоби зїсти собі гуцульського, чи як інакше званого, аби лиш свого сира, та дати своїм людям заробити? У нас же прецінь так само випасають худобу, тай виробляють сири, чс-муж не можуть також подбати о се, щоби той сир був рівно добрий та здоровий, як сіментальський? Таж тут ціле місто з сего жиє, тай не лиш одно а більше. Ми-ж, рільничий народ, а дозволяємо, щоби до нас спроваджувано рільничі плоди з заграниці!

— — — — —

За кілька годин залізницею був я вже в долині Саанен чи Оберсімен.

Чудова подорож. Дорога веть ся між стрімкими горами, залізниця гонить над пропастями, перебігає високими мостами та десятками тунелїв. Скалисті гори, та мальовничі краєвиди так манять і приковують до себе око, що і не стямив ся я, як станув в місточку Саанен. Місточко розтяглось довгим шнуром, бо гори не дозволяють йому далеко розширитись. Подальше на збочах гір розсілись селянські газдівства. Коло самої залізничої стациї площа, на якій відбувають ся осінні вистави та торги на кози і корови.

Вже був вечір, як я зайшов до місцевого ветеринара і голови спілки для годівлі кіз, п. Вірштена.

— Я дуже рад, що можу вам служити. Як раз спровадив я з гір кілька кіз до села, які завтра оглянемо. Сюди приїжджає багато людей лиш по то, щоби лічитись нашим здоровим козячим молоком. Передовсім для малих, німечних дітей є воно конечне. От спробуємо випити цілком сирого, свіжого молока.

Незадовго сиділи ми вже при столі та пили козяче молоко, яке справді нічим не ріжнито ся від коровячого.

На другий день, оглянувши кози, вибрались ми оглядати селянські газдівства.

Купіль та аптика в селянській хаті.

Між іншими задержались ми довше на однім обійстю, впрочім цілком подібнім до інших. Думаючи, що оглянули все докладно, відходимо, та газда задержує нас, кажучи:

— Заждіть, покажу вам ще свою новоуладжену лазню.

Чому-ж би і сего не побачити? Дуже радо.

Ввійшли ми до невеличкої комнати при кухні. Тут в однім куті стоїть досить великий котел на воду, получений через стіну з печию в кухні так, що коли в кухні палить ся, то при тій нагоді огріваєсь вода в кітлі. Від него поведена рура до цинкової ванни. Другою рурою приходить зимна вода. Хто отже хоче скупатись, може зробити се в кожній хвили, маючи при тім зимну або горячу воду. І купають ся тут

люди часто, бо знають, що чиста вода і чиста одіж, се половина здоровля.

Оглянувши купіль зайшли ми ще до комори. В коморі, як звичайно, запаси поживи. Та одно цікаве впало мені тут в очи. На одній полиці уміщена аптика для лічення звірят в наглих випадках занедужаня.

Все тут гарно уложене з написами на фляшочках чи коробках. Богато тої всячини, та на що подивиш ся, бачиш, що воно конче потрібне. От є тут і карболь, лізол, креоль, є ляпіс, ріжні роди вати, бандажі, рурка Монро-а до ратованя худоби при здутю, йодоформ, квасна вода, синій камінь і богато иншого.

Кожда фляшочка має своє число, а в книжочці списане після числа кожде лікарство та спосіб його ужитя.

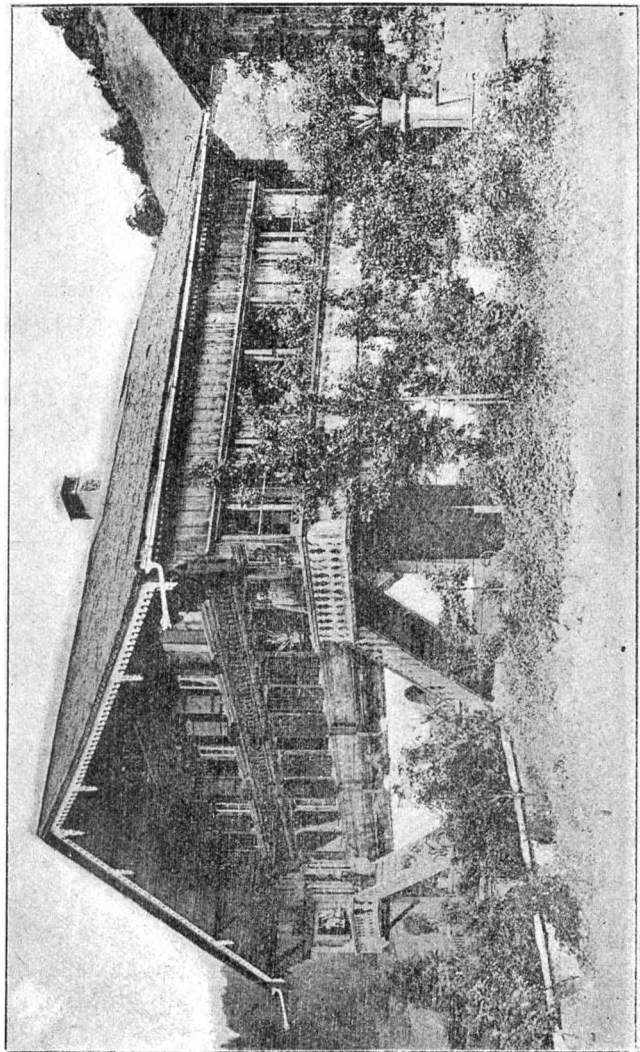
Газдиня запримітила, що я так докладно все переглядаю, тай каже:

— То ще не всьо. От тепер збираємо по горах ріжні лічнічі зела; вони добре зібрані і приладжені суть нераз знаменитим лікарством. Колись в нас люди вірили в чари та чарували при помочи зіля. Днесь вже ніхто в чари не повірить, а по чарівницях давно слід загинув; але за те ми самі знаємо, як і коли якого зіля ужити. Ось маєте тут мятку на побуджене травлення, там папороть і полин, шалвія, татарське зіле.

Я пригадав собі в тій хвили, кільки то ще в нас між людьми невикорінених вірувань в чари та, всякі надзвичайні недосліджені сили в ліках, і стало мені жаль і соромно.

— То ви — кажу — помагаєте людям в цілій околиці своїми ліками?

— Чому би ні, але в нас кождий майже газда має в себе свою аптику.

Хата швайцарського селянина.

От думаю собі, кільки то добра міг би вчинити лю-
дям священик, учитель чи інтелігентний селянин, коли-
би завів у себе таку аптику та научив людий, як
з нею обходити ся. Не одна штука худоби не пішлаби
марно в землю, не один гріш зашпарував би ся. А яка
то маса нещасних случаїв лиш через се, що не вмі-
ють люди ратувати в наглих випадках. От всюди тут
відбувають ся ветеринарийні курси, а чи не потрібні
вони і у нас?

— — — — —
Мені треба було їхати дальше, бо час минав скоро,
а я мав ще відбути вандрівний курс господарський,
котрий уряджувало рільниче товариство в кантоні
Апенцель і Ст. Галлен. Ще давнійше запросив мене
сюди професор рільничої школи з Сальютурн, п. Стрібі.
Я так і рад був з того, бо про вандрівні господарські
курси чув я вже нераз, а тепер мав нагоду познакомити
ся з їх урядженем близше.

Звидівши славне місто Женеву, я пустив ся на
другий день електричною залізницею назад в сторону
Ст. Галлем та, переїзджаючи то кораблями по озерах
то залізницями, прибув по цілій майже добі на місце.

Як відбувають ся вандрівні курси го- сподарські в Швайцарії ?

Хто пригадує собі добре з біблії нового завіта,
як вчив Христос зі своїми учениками народ, сей може
собі легко представити швайцарські господарські курси.
Провідник, професор рільництва та його помічники:
учитель годівлі, технік рільн. культури та ветеринар
пускають ся в дорогу. Вандрують по горах та долах,

з одної полонини на другу, від села до села, розглядають господарства, полонини, корови, стайні, водопроводи та вчать йдучи. За ними збираєсь та поступає ціла громада селян та інтелігентів зі всіх сторін Швайцарії ба і чужинців, жадних послухати науки. Одні йдуть для приємности, інші знов, головно чужинці, з цікавості, як то в Швайцарії відбувають ся курси. По дорозі громада меншає то зростає, доки не придуть до села. Тут зачинаєсь властива наука. Мешканці села виходять на зустріч, витають, як хто вміє і зачинаєсь наука в хаті чи таки під голим небом. Цілком як за Христових часів.

Мандрівників стрінув я вперше в селі Якобсбад (Jakobsbad) Апенцельського кантону. Я прибув скорше від них до села. Вже з далека можна було бачити, як сходить гірським провалом в долину один за другим, громада людей до 30. На зустріч їм вийшли представителі села з оригінальною музикою. Іменно трох рослих селян в народних строях, в білих обтислих гірських панчохах, по коліна сягаючих шараварах, та обитих срібними бляшками камізольках, держать в руках дзвони в формі величезних, стятих на кінци, сердець; поруч них дівчата співачки. Взаїмні вистріли дають знак повитання і зачинає грати музика, а властиво зачинають дзвонити дібрані до гармонії дзвони, наслідуючи звуки коровячих дзвінків на полонинах. Дівчата співають підчас того характеристичні пісні, т. зв. Jodeln. Все те зливаєсь в чудову, гармонійну цілість. Вкінци, музика втихає, начальник громади витає гостей, потім зачинаєсь вечера.

Народу зійшлось так багато, що, мимо простої реставраційної комнати, всі зібрались на дворі.

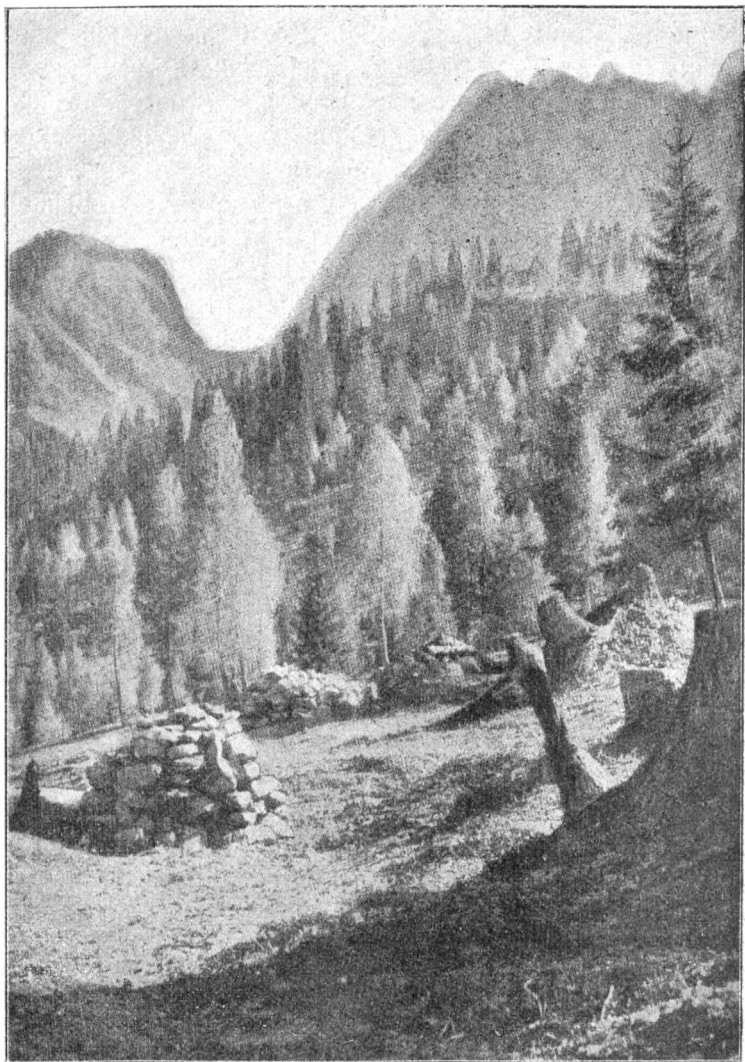
До зібраних перший промовив провідник сеї прогульки проф. Стрібі, секретар союзу всіх рільничих товариств для попираня гірських господарств. Він хоч старший вже чоловік, та все таки не вагаєсь підняти такої утяжливої пішої подорожи. Рослий, сильно збудований, здоровенний, вже самим своїм виглядом і поведенєм здобуває собі у всіх повагу і пошану. Повитавши зібраних гостей, висказав радість, що може в сій околиці довше задержатись та пізнати її. Розказав в коротці історію розвою рільництва в тутешних сторонах, виражаючись з повними похвалами про поступ, який тут стрічаєсь та закінчив зазивом до дальшої науки рільництва, наче би цитував слова Шевченка: „Учіте ся брати мої“.

Відтак один з учителів виголосив виклад про „значіне вапна в рільничім господарстві“.

І я позволю собі в коротці подати зміст сего викладу. Ось він :

„Велике значіне в господарстві має вапно. Та на жаль навіть в найпоступовійших господарствах не оцінюєсь його нераз як слід.

Вапно се средство до оживленя землі, до успібленя єї плодючости. Без уживаня вапна не можна поставити господарство на висшій степені культури. Ростина потребує до житя ріжного корму, як : потасу, азоту, зеліза, сірки, фосфору, вапна, крему і т. д. Єсли котрогось з сих складників недостає, то ростина не може розвиватись, вона нидіє, а вкінци гине. Тому даємо ми ростині корм будьто в стаєнних навозах, гноївці, чи в штучних погноях як каїніть, кістна мука, салітра і т. д.

Очищена полонина.

Забувають однак чомусь люди, що і вапно потрібне на корм для рослини. Коли попередні рослини його вже вичерпали, забрали з землі, то треба конче додати його для слідуєчих. А рослини таки добре вичерпують вапно. Обчислено рахунком, що морг конюшини забере вапна з землі 70 клг., горох 45, бураки 40, бараболі 30, а дуже багато вапна потребують також збіжа. Колиж його землі не доведеться, то дальші рослини голодують, а на їх місци виростають буряни, хопта, що вміє жити і без вапна. Але не лиш кормом є вапно. Воно сповняє в землі ще иншу службу. Вапно огріває землю, а тим причиняє ся до скоршого росту рослини. Воно нищить трійливі кваси, що в землі назбирались, нищить отже kwasні, грубі, недобрі рослини, а сприяє ростинам благородним, як конюшина, люцерна, солодкі трави і т. п. Через вапно осушуєсь занадто мокра земля. І вже нераз було так, що рільник хотів свою рілю відводнювати, копати рови чи дрени, бо здавалось, що земля за мокра, аж тут показалося, що сего непотрібно, бо відповідне навожене вапном зовсім помогло.

Що більше, вапно єсть неначе тою печию, що варить корм для ростинок, бо своїм діланєм в землі причиняєсь до того, що нестравні складники стають стравними для ростинок корінців. Тай ще одно. Вапно є неначе сей кондуктор, що розсаджує пасажирів; воно іменно розміщує корм ростинок там, де його є найменше і де він найбільше потрібний.

Так само конечно вапно для звірят та людей. Доказано, що на піскових, убогих в вапно землях люди бувають далеко слабші; там часто лучаються діти з покривленими ногами або легко ломливими кістьми т. зв. рахітичною хворобою. Чомуж

воно так на землях піскових? А тому, що рослини, якими живлять ся звірята і люди, убогі в вапно, яке знов є конечно потрібне людському організмови.

Еслиж собі зобразимо, яку скількість вапна вивозимо щорічно за ґраницю в формі звіринного мяса, молока, збіжа, дерева і т. д., то зрозуміємо, як великою є потреба винагороди землі за її страти.

Кождий однак питає, на котрі землі треба уживати вапна?

Відповідь легка. На сих, котрим його бракує. А щоби про се переконатися, найлучше перевести проби на своїх полях на маленьких кусниках. Вони докажуть, чи лучше удасть ся на примір конюшина на поли повапнованім, чи неповапнованім. Наперед однак можна сказати, що на тяжкі, глинисті, занадто вогкі, аби лиш не за мокрі землі, вапна треба конечно.

На піскові, сипкі землі найлучше давати вапно дольомітове тому, що в нїм є багато конечної для таких земель магнезії. На тяжкі, глинисті, вогкі поля дає ся паленого вапна.

Заходить ще питанє, як давати вапно, та кілько?

Отже се так: Вивозить ся дві фіри паленого вапна по 8 сотнарів на морґ поля, скидаєсь на купки що кільканайцять кроків по 20 клг. і прикриваєсь землею. За кілька днів вапно під впливом вогкості з землі розібєсь в порошок, який треба розкинути рівномірно по поли, заволочити та плитко заорати. Часом дають також вапно до компостових куп і разом з компостом розкидають його по поли. До розкидуваня вапна треба вибрати спокійний день, щоб вітер не розвівав.

Дуже часто уживаєсь замість вапна марґлю, то є глинковатої землі, дуже богатої в вапно, але

се оплачуєсь лиш тоді, коли марглева земля близько та нічо не коштує, бо її треба дуже багато розвозити. Коли раз посиплєсь землю вапном, то се вистарчає на 6—10 літ.

Найлучше сипати вапно перед конюшиною, бураками, бараболями та стручковими ростинами, бо сї найліпше використовують його. Збіже буває також добре.

Почислім ще, як оплачуєсь вапнованє? Єсли дамо на морг 16 сотнарів вапна, що коштує вже зі всім, навіть з роботою на поли, 16 кор., то розложивши кошт на 8 літ, випадає по 2 кор. річно. Але бувало таке, що по добрім справленю землі там, де перше було на морг 10 сотнарів пшениці, по навоженю вапном уродилось 16 сотнарів, значить ся, що вже в перпершім році вернули ся всі кошта. Скількість плодів підносить ся від 10%—40%. То само показуєсь на луках та пасовисках.

Колись, як не було залізниць, годі було дозволити собі на вапнованє, бо довіз вапна був за дорогий. Але днесь з коштами довозу навіть з далеких країв справа значно лекша.

Коли попри достаточну скількість навозів чи то стаєнних чи штучних, як томасина, суперфосфат, каїніт, салітра і т. п., будемо додавати ще і вапно, то причинимось дуже до піднесеня наших господарських доходів, піднесемо годівлю худоби, причинимось до лучшого здоровля у людей, причинимось до висшої людської культури“.

Над викладом вивязалась широка дискусія, в котрій піднесено ще багато цікавих річий. Співи та музика закінчили сей гарний вечір.

Вкінци оголосив провідник дальший вимарш на год. 6. рано і мандрівники удались на нічліг.

Послідна подорож в гори.

Чудовий ранок. Подорожні вже перед 6-тою годиною були на ногах. Того дня вибралось 28 людей, між тим 5 чужинців: одна панна з Голяндії, що приїхала сюди для економічних студій, двох Німців з Саксонії, один Француз ну і я.

Всі заосмотрились до подорожи не аби як. Лиш чужинці трохи слабше, одні за тяжко другі за легко. Провідником голова кантональної рільничої секції, господар, чоловік, як на селянина, дуже інтелігентний. Провідником вибрано його не лиш тому, що знає найлучше гірські стежки, плаї та полонини, але ще і задля його легких, певимушених дотепів. Йому мусять всі беззглядно повинуватись, крім учителів, але і ті лиш тоді, як хочуть вчити.

Дорога на першу полонину не тяжка, та мимо того поступаємо поволи, бо саме село лежить 1400 м. над поземом моря. О годині 9. станули ми що-йно на першій полонині; тут відпочали і рушили дальше в до-рогу.

Знані нам вже сї полонини, вичищені від каміня, моху та непотрібної косодоревини. На кождїй з них взірцево будовані стайні, гноївні, водопроводи, резервоари на воду. Стежки всюди позначені так, що і чужинець не легко зблудить. Расові корови, молодник та кози так і манять око рільника.

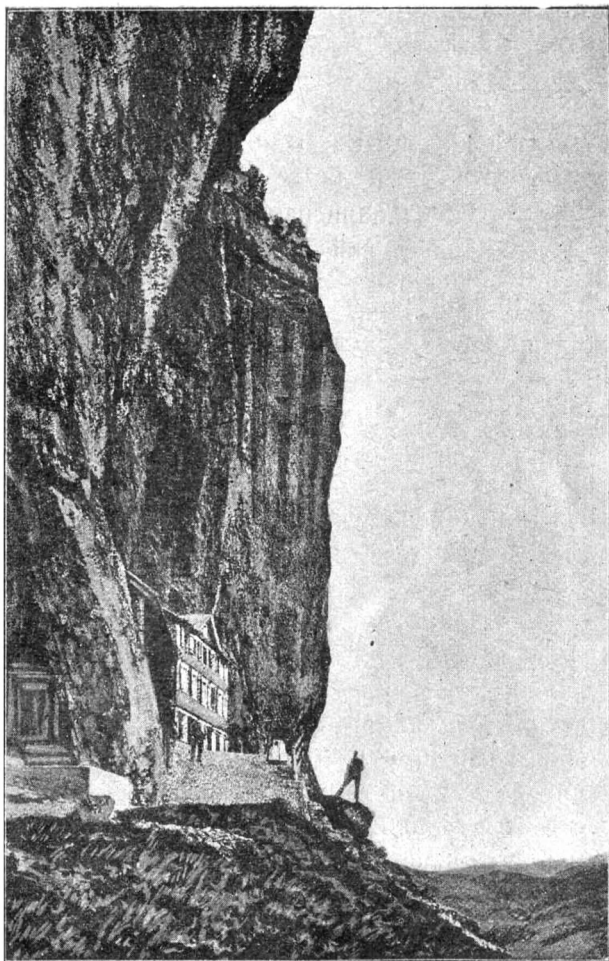
Нічо не уйде бистрооким учителям. Вони всюди зайдуть, заглянуть, найдуть щось, чого не повинно бути на полонині, або чого не достає. Тут стайня ще зле побудована, там не уладив собі газда водопроводів, там нема керниці, або каміне забирає дармо місце,

деинде знов полонину треба буде здренувати, збоче, що зачинає показувати скалисті зуби, треба засадити деревами, і т. д., і т. п. Кождому властителеви дають учителі приятельську раду, одних хвалять, других ганять. Селян збираєсь щораз більше, бо з кожної полонини хтось долучить ся, число росте і досягає вже до 60 людей. Спочиваємо в гарній колибі, де знайшли все потрібне на обід. Подали нам прості але смачні страви: хліб, швайцарський сир, молоко, масло, гірську воду, от і все. По обіді знов наука, наче нагорна проповідь. Швайцарський селянин вірить учителям. Він питаєсь про все, як то справити, а що в такім случаю зробити. Він же знає, що гарна полонина і худоба се його ціле добро.

Одному теля хоре, радить ся ветеринара, бо сей також тут є, на місци розслідить причину хороби. Тамтой хоче купити візок на гноївку та просить, щоби йому товариство доставило, бо він не має часу сходити на доли до міста. Таж не дармо він сюди йшов аж з четвертої полонини.

Трета година, спека минає, подорож дальша, та все ще до гори. Тут вже таки близько добрий сніг. Корови вже лиш на кілька тижнів показують ся сюди, бо літо коротке. Та зручні легкі кози йдуть ще висше.

В сих височезних гірських хребтах неедин турист знайшов смерть. От і таблиця на памятку погибших колись природників. А нам треба конечно дістатись на другу сторону. Та наш провідник знає одно сідло, котрим можна перейти. Треба лиш оминати сніг, бо він занадто ховзкий. Аж страх збирає, як поглянути на сі величезні скали, що так і повисли над нашими головами. Ми рушили в дорогу. От кілька кроків перед нами

Церков і гостинниця під скалою Вільдкірхляйн.

сніг, а тут так пражить сонце, що аж піт тече. Іти стає щораз тяжше і тяжше. Піти-б та пожитись на сніг або хочби ступати в холоді по снігу. Та деж там. Остра заборона щойно веселого, кепкуючого провідника стає незмінним законом. Черевики совгають ся, ноги болять, а тут ще так високо. Ба і спочивати не мож, бо від часу до часу потягне студений вітер, мов чарівне, довго ожидає щастє, якого однак треба стеречись, бо можна перестудитись. Шутливий Француз кинув вже свої запаси поживи, щоб було лекше йти, тай лишив ся таки добре позаду. Не дуже і я його перегоняю, але і більше таких, що то не підбили собі цвяхами черевиків.

Ми подивляли Швайцарців, які з такою легкостю і гумором поступали наперед. Ішли навіть старші газди, підчас коли ми проклинали нашу долю. І йшли вони лиш по то, щоб вечером послухати господарського реферату. Тож і зрозуміле, чому в них так висока просьвіта, чому вони здобули собі независимість.

Вкінци здобув хтось перший верх сідла, а прочі завидували йому і нарікали, що вони ще мусять тільки працювати. Та незадовго були вже всі на горі, звідки представив ся нашим очам чудовий вид, який в житю не скоро можна побачити. Скельні верхи гір так і блестять в сонішних лучах, сніг розкрив ся величезними плахтами, недалеко на півночі розлилось Боденське озеро, а там далеко на заході під сонцем, мов розлите золото, пишась озеро Ціріхське. Під нашими ногами, в страшній пропасти блищить знов невеличке озерце т. зв. *Secalpsee*.

Чудова картина! Та в тій хвили, коли всі повні

чару краси оніміли, розляг ся з сильних грудий Швайцарця-селянина оклик: *Es lebe hoch unser Vaterland Helvetia!**) І сильне „hoch“ зі всіх грудий понеслось далеко на доли. Чудова пориваюча патріотична бесіда одного з присутних закінчила наш відпочинок і ми пустились в долину.

Нелегкий був се марш, та добре хоч, що сонце хилилось щораз низше, і принайменше воно не допікало. Руками і ногами треба було злазити по скелях, а не один зіхав таки добре стрімголов. Та вкортці ми зійшли на менш стрімкі полонини, де знов зачали стрічати нових людей; наша громада росла, а веселість більшала, бо в полонинах знайшлась вода і пожива.

По дорозі спочили ми недалеко села Ешер, в гостинниці, причепленій до небожичної скали, коло славних підскельних печер, з котрими получено багато народних оповідань. Хтось устроїв тут колись вівтар і прибрав печеру на церковцю, звану *Wildkirchlein*; від неї пішла і назва цілої околиці, під ногами *Seealpsee*. Тепер жаден турист не мине сеї принадної околиці.

Ми тут і розтаборились на нічліг, тут зібрались знов люди зі села на науку, тут відсвяткували також річницю независимости Швайцарії.

Та не довго міг я дорівнувати мандрівникам. За три дни я вже цілком знищив одіне, тож покинув товариство і з чотирма іншими потяг на доли до міста Апенцель, щоб уладитись до дальшої подорожи та злучитись відтак з товариством в означенім місци.

За день узброїлись ми як слід. Підкули сильними цвяхами черевики, окули палиці, справили одіж та пу-

*) Нехай живе наша вітчизна Гельветія (Швайцарія)!

стились навздогін за походом. Та знов не легка була наша подорож. Хоч недалеко дорога, бо всего миля, та високі хребти не позволяли йти цілий час пішки. Ми мусіли їхати то залізницею то фірами довкола, але вкінці таки дігнали товариство.

Мандрівка тревала ще кілька днів, а в тім часі стільки цікавого довелось мені бачити і почути, що як хотів би все те розказати, то хиба другу таку книжку прийшло-б ся списати. Найбільше цікавили мандрівників виклади з господарства, бо справді в кождім з них говорило ся про дуже важні справи.

Слухав і я з цікавістю тих викладів, хоч все те для мене були річи звисні. І був би мандрував ще довше. Та годі. Мої обовязки казали мені вертати до краю.

Прийшов вечір пращаня. Я подякував сердечно Швайцарцям за їх науки і за їх приятельство, та пообіцявши ще раз сюди загостити, опустил сей милий край.

